भाष्योपस्कारसहितस्य वैशेषिकदर्शनस्य

भूमिका ।

प्रकाश्यते कणादस्य श्रीवैशेषिकदर्शनम् ॥
प्रशस्तपादभाष्येणोपस्कारेण च संयुतम् ॥ १ ॥
श्रीमान् कश्यपवंशोऽभून्मुनिर्योगविभूतिमान् ॥
भक्षयित्वा धान्यकणांश्चक्रे यस्तप उत्तमम् ॥ २ ॥
तत एव हि काणाद इति ख्यातोऽभवद्भुवि ॥
तस्याद्भुततपश्चर्यापरितुष्टो महेश्वरः ॥ ३ ॥
कृपयाऽखिलवस्तूनां ज्ञानदृष्टिं व्यधाच्छुभाम् ।
तेनैवाखिलमर्त्यानामुपकाराय निर्मितम् - ॥ ४ ॥
दर्शनं कृत्स्नशास्त्रेषु प्रधानं युक्तिसंभृतम् ।
"योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ ५ ॥
चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कणभुजे नमः ॥"
इति प्रशस्तपादीयभाष्यान्तिमवचोबलात् ॥ ६ ॥
"कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।
गौतमेन तथा न्यायं सांख्यन्तु कपिलेन वै" ॥ ७ ॥
इति पद्मपुराणीयवाक्यजातबलादपि ।
सूत्रकारस्योलूकमुनेः कस्मिन्देशे कदा ह्यभूत् ॥ ८ ॥
स्थितिरित्यधुनाऽशक्यं निर्णेतुं चर्मचक्षुषाम् ।
मिथिलायां काश्यपस्य गोत्रेऽभूदिति केचन ॥ ९ ॥
तस्यैवाभूदुलूकेति संज्ञाऽन्या कौतुकावहा ।
यतस्तद्दर्शनम्प्रोक्तमौलूक्यापरसंज्ञया ॥ १० ॥
माधवेन स्वके ग्रन्थे सर्वदर्शनसङ्ग्रहे ।
विस्तृतानामनेकेषां ग्रन्थानामर्थसङ्ग्रहम् ॥ ११ ॥
दृष्ट्वा प्रशस्तदेवस्तु स्वकीयं भाष्यलक्षणम् ।
वैशेषिकपदार्थानां धर्मसङ्ग्रहनामकम् ॥ १२ ॥

निबन्धं सूत्रसमितं लोकानुग्रहकारकम् ।
कालाद्यानिर्णयेऽप्यस्य भाष्यकारस्य धीमतः ॥ १३ ॥
परमं(१)र्षित्वमेवाहुर्वात्स्यायनमुनेरिव ।
कन्दल्यां श्रीधराचार्यैर्मुनिरित्यादिकीर्तनात् ॥ १४ ॥
मुक्तावल्यां विश्वनाथैराकरेति (२)च शंसनात् ।
सूत्रकारस्य समये भाष्यकारोऽप्यजायत ॥ १५ ॥
इत्याहुः केचन ततोऽप्यस्य प्राचीनता ध्रुवम् ।
व्याख्याश्चोदयनादीनामाचार्याणामनेकशः ॥ १६ ॥
साक्षात्परम्पराप्राप्ताः सन्ति भाष्यस्य मुद्रिताः ।
सूत्राणां त्वधुनाप्येका लभ्यते शङ्करकृतिः ॥ १७ ॥
राजकीयपरीक्षासु स्थापितोपस्कराह्वया ।
भारद्वाजकृताप्यन्या वृत्तिः, सा नोपलभ्यते ॥ १८ ॥
स चोपस्कारकृत् कस्मिन्देशे काले ह्यभूदिति ।
विचार्यतेऽधुना युक्त्या पारम्पर्यक्रमेण वै ॥ १९ ॥
श्रीमान् श्रीश्रीधराचार्यः कन्दलीं व्यदधान्मुदा ।
गजाम्बुधिखभूवर्षे किरणावलिमाश्रयन् ॥ २० ॥
कन्दलीकारतः पश्चान्मिश्रोपाधिस्तु शङ्करः ।
विदुषामग्रणीर्न्यायशास्त्रपारङ्गतः सुधीः ॥ २१ ॥
विक्रमस्य चतुर्दश्यां शताब्द्यामास इत्ययम् ।
निर्णयो पक्षविदुषान्तत्र शास्त्रार्थसङ्ग्रहः ॥ २२ ॥
कथ्यते साम्प्रतं तावत्प्रेक्षावत्कौतुकप्रदः ।
उच्चावचानां लोकेषु प्रथितानामनेकशः ॥ २३ ॥
पदार्थानान्तु कार्त्स्न्येनावग[illegible]र्दुर्लभा भुवि ।
ततस्तान् क्रमशो वक्ता प्र[illegible]कर्षहेतवे ॥ २४ ॥
दर्शयामास शास्त्रेऽस्मिन् मत्युत्कर्षबलान्मुनिः ।
शुक्लादिभेदभिन्नानां घटादीनां यथायतः ॥ २५ ॥

---

(१) प्रशस्तस्य ऋषित्वं प्रवररत्नग्रन्थे आंगिरसगणे गौतमगों[illegible]टिनत्वादपि बोध्यम् ।

(२) तद्ग्रन्थस्थे निर्देशः । तस्य चतुर्थी विधा प्राणादिरित्युपस्माकरे विश्वनाथभट्टाचार्याः । आकरे भाष्ये इत्यर्थः ।

यथा ज्ञानं हि सुलभं तथा सर्वत्र बुध्यताम् ।
पदार्थतत्त्वज्ञानं वै (१)मननादिक्रमेण हि ॥ २६ ॥
शास्त्रेऽत्राङ्गीकृतं निःश्रेयसहेतुकरं परम् ।
द्रव्यं गुणाश्च कर्माणि तथा जातिविशेषकौ ॥ २७ ॥
समवाय इतीमे षट् पदार्था भावसंज्ञिताः ।
अभावः सप्तमोऽप्यस्य मुनेः सम्मतिमाश्रितः ॥ २८ ॥
प्रतियोगिकधाधीननिरूपणतया स्वतो ।
साक्षान्नोक्तो न तुच्छत्वादित्याचार्यमतन्तथा ॥ २९ ॥
क्रियागुणेत्यादिसूत्रैर्नवमाद्याह्निकस्थितैः ।
इत्थं राद्धान्तितं श्रीमच्छिरोमणिमहाशयैः ॥ ३० ॥
कैलासचन्द्रैर्गुरुभिर्भाष्यालोचनतत्परैः ।
शक्तिसादृश्यसंख्यादिपराभिमतवस्तुषु ॥ ३१ ॥
एतेषां लक्षणायोगो व्यवच्छेद्यो मुनेर्मते ।
गौतमोक्तप्रमाणादिपदार्थानाञ्च सम्प्रतु ॥ ३२ ॥
अन्तर्भावस्तथा लोकप्रसिद्धानां समन्ततः ।
तत्र क्रियागुणाधारं द्रव्यं नवविधं स्मृतम् ॥ ३३ ॥
क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमकालदिग्देहिनो मनः ।
क्षितिर्गन्धवती या स्यात् गन्धस्त्वन्यत्र तद्गतः ॥ ३४ ॥
शुक्लरूपं च माधुर्यं समवेतं जले ननु ।
आश्रयोपाधिकं नीलरूपं स्याद्यमुनाजले ॥ ३५ ॥
आम्लादिजम्बीररसोऽप्येवं स्यादिति तद्विदः ।
उष्णस्पर्शाश्रयं द्रव्यं तेजो भास्वररूपवत् ॥ ३६ ॥
जलस्पर्शेनाभिभवात्स्वर्णेऽनुष्णस्पर्शप्रत्ययः(२) ।
रूपाद्यजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ॥ ३७ ॥
आकाशं शब्दहेतुः स्यात्कालो (३)ज्येष्ठादिधीकरः ।
परस्मिन्परमन्यस्मिन्नपरं युगपच्चिरम् ॥ ३८ ॥
क्षिप्रमेतादृशी बुद्धिः काललिङ्गमिति स्मृतम् ।
सर्वोत्पत्तिमतामेव निमित्तमिति कथ्यते ॥ ३९ ॥

---

(१) मननं युक्तिरनुमानप्रयोग इत्यर्थः । अस्मिन्नेव शास्त्रे तस्य मुख्यतया प्रतिपादितत्वात् । (२) ग्रहः ।

(३) यथा च ज्येष्ठादिनिष्ठसूर्यक्रियाघटकसम्बन्ध एव काल इत्यर्थः ।

(१)इदमस्मादितीयं धीर्दिश्यं लिङ्गमिहेष्यते ।
संयोगोपनयायैव तदेषा सिद्धिमेष्यति ॥ ४० ॥
आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ।
इन्द्रियार्थप्रसिद्धिस्तु गुणत्वात्क्वचिदाश्रिता ॥ ४१ ॥
रूपवच्चेत्यनुमितौ द्रव्यं यन्नवमं पुनः ।
प्रसिध्यति तदेवात्रात्मशब्देनोपपादितम् ॥ ४२ ॥
आत्मेन्द्रियार्थसम्बन्धाज्ज्ञानमुत्पद्यते तु यत् ।
तदन्तःकरणा(२)दन्यत् अन्यज्ञानपदेशतः ॥ ४३ ॥
ज्ञानवत्सुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नाः पृथक्पृथक् ।
आत्मनो लिङ्गतां यान्ति मनसोऽपि गतिस्तथा ॥ ४४ ॥
शरीरादि न चात्मा स्यान्मृतादिव्यभिचारतः ।
चक्षुःश्रोत्रादिकरणं सकर्तृकमपेक्ष्यते ॥ ४५ ॥
वास्यादिवदिति व्याप्त्या तदधिष्ठातृतात्मनि ।
एवं प्राणादिभिर्लिङ्गैर्मनसः प्रेरणाद्य वै ॥ ४६ ॥
अभिप्रेतेषु विषयेष्वतिरिक्तः स देहतः ।
इन्द्रियेभ्यश्चेति सिद्धं न्यायवैशेषिके मते ॥ ४७ ॥
बन्धमोक्षादिव्यवस्थाहेतोर्नानात्वमीरितम् ।
सोऽयमात्माऽनादिमिथ्याज्ञानवासनयाऽवशः ॥ ४८ ॥
देहादीन् स्वात्मरूपांश्च मत्वा रागादिवृत्तिभिः ।
दुःखसंघातानुभवं कुर्वन् संसरति स्फुटम् ॥ ४९ ॥
वैशेषिकपदार्थानां तत्त्वज्ञानं यदा भवेत् ।
तेन मिथ्याज्ञाननाशे रागद्वेषाद्यभावतः ॥ ५० ॥
प्रवृत्त्यपाये जन्मापाय ईशानुकम्पया ।
जन्मापाये दुःखनाश आत्यन्तिक इतीदृशः ॥ ५१ ॥
निःश्रेयसपदार्थस्तु शास्त्रादस्माद्य नान्यतः ।
अतोऽस्य दर्शनस्याहुरारम्भ इति तार्किकाः ॥ ५२ ॥
आत्मेन्द्रियार्थसम्बन्धे भावाभावौ मतेर्मतम् ।
मनोलिङ्गं यौगपद्याभिमानो भ्रान्त इष्यते ॥ ५३ ॥

(१) इदमस्मात्पूर्वमिदमस्माद्दक्षिणमित्यादिबुद्धिरित्यर्थः । संयोगेति । तथा चासमवायिकारणसंयोगाश्रयतया काल ... [illegible] :र्थः । (२) सांख्यव्यावृत्तिरनेन बोध्या ।

कुम्भादिमध्यगे तेजस्त्वाद्गुणवत्त्व हि ।
नानैकाग्निद्वयैकं मनस्तस्मात चैकदा ॥ ५४ ॥
अनेकेषाञ्च ज्ञानानां सम्भवोऽपि कदाचन ।
अन्धकारस्तु न द्रव्यं तेजोऽभावः स ईरितः ॥ ५५ ॥
आरोपितं रूपमिति कन्दलीकारसंमतम् ।
द्रव्याश्रया ह्यगुणवानित्येतद्गुणलक्षणम् ॥ ५६ ॥
रूपं रसस्तथा गन्धः स्पर्शः संख्या तथैव च ।
परिमाणपृथक्त्वे तु संयोगश्च विभागकः ॥ ५७ ॥
परत्वमपरत्वञ्च बुद्धयः सुखमेव च ।
दुःखमिच्छा द्वेषयत्नौ मुनिकण्ठाद्विनिर्गताः ॥ ५८ ॥
चशब्देन गुरुत्वञ्च द्रवत्वं स्नेह एव च ।
संस्कारश्च तथा धर्माधर्मौ शब्दः समुच्चिताः ॥ ५९ ॥
प्रसिद्धगुणभावत्वादेते नोक्तास्तु कण्ठतः ।
चक्षुर्मात्रग्राह्यगुणो रूपं नीलादिभेदतः ॥ ६० ॥
भवेत्सप्तविधं तत्र चित्रं नव्यैर्न मन्यते ।
रसनेन्द्रियग्राह्यस्तु गुणः स्याद्रससंज्ञकः ॥ ६१ ॥
मधुराम्लादिभेदेन षड्विधः परिकीर्तितः ॥
घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धोऽसुरभिः सुरभिर्द्विधा ॥ ६२ ॥
त्वगिन्द्रियग्राह्यगुणः स्पर्शः शीतादिभेदतः ।
त्रिविधस्तत्र रूपं स्याच्चाक्षुषे सहकारि तु ॥ ६३ ॥
रसनादौ रसादीनामेवं हेतुत्वमिष्यताम् ।
एतेषां पाकजत्वन्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् ॥ ६४ ॥
पच्यन्ते वह्निसंयोगात्स्वतन्त्राः परमाणवः ।
पीलुपाकमते, नैवावयविष्वस्ति मध्यगः ॥ ६५ ॥
दुर्घटस्तत्र मन्यते इतरेऽक्षपदानुगाः ।
गणनाव्यवहारस्य हेतुः संख्याऽभिधीयते ॥ ६६ ॥
सा चैकादिपरार्धान्ता नित्याऽनित्या च संमता ।
मानव्यवहृतौ हेतुः परिमाणं प्रचक्षते ॥ ६७ ॥
चतुर्धाऽणु महद्दीर्घं ह्रस्वञ्चेति प्रकीर्तितम् ।
अस्मात्पृथगिदं नेति वैजात्यात्प्रत्ययस्य हि ॥ ६८ ॥
पृथक्त्वमेव तद्धेतुर्भेदतोऽपि विभिद्यते ।

अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ६९ ॥
श्येनशैलौ यथा तेषु प्रथमस्त्वेककर्मजः।
भवेद्‌द्वितीय उभयकर्मजो मेषयोरिव ॥ ७० ॥
अङ्गुलीतरुसंयोगात्संयोगस्तरुहस्तयोः।
तृतीयस्तत्प्रतिद्वन्द्वी विभागोऽपि गुणान्तरम् ॥ ७१ ॥
द्रव्यं विभजते तस्मादित्येवं हि प्रतीयते ॥
संयोगाभावतो नास्य चरितार्थत्वसंभवः ॥ ७२ ॥
संयोगवदमुष्यापि त्रैविध्यं स्वयमूह्यताम्।
विभागजविभागस्तु द्विविधः परिकीर्तितः ॥ ७३ ॥
हेतुमात्रविभागोत्थो हेत्वहेतुविभागजः।
दैशिकं कालिकञ्चेति परत्वं द्विविधं मतम् ॥ ७४ ॥
तद्वदेवापरत्वं स्याद्, बुद्धिः साम्प्रतमुच्यते।
कृत्स्नव्यवहृतेर्हेतुस्सा तावद्‌द्विविधा स्मृता ॥ ७५ ॥
संशयो निश्चयश्चेति कोटिद्वयकमन्तु यत्।
अनिर्णयात्मकं स्थाणुः पुरुषो वेति जायते ॥ ७६ ॥
साधारणादिधर्माणां दर्शनात्संशयस्स तु।
तद्विरुद्धो निर्णयः स्याज्ज्ञानं निर्धारणं परम् ॥ ७७ ॥
पुनः सा द्विविधा प्रोक्ता प्रमाप्रमेति भेदतः।
यथार्थानुभवो यस्तु प्रमा सा द्विविधा भवेत् ॥ ७८ ॥
प्रत्यक्षमप्यनुमितिरिन्द्रियेभ्यश्च यद्भवेत्।
तत्प्रत्यक्षं षड्विधं स्याच्चाक्षुषादिप्रभेदतः ॥ ७९ ॥
व्याप्तिज्ञानात्साहचर्यनियमाख्यात्तु यद्भवेत्।
ज्ञानं सानुमितिः स्वार्था परार्थेति च भेदतः ॥ ८० ॥
द्विविधाऽन्त्या तु जायेत पञ्चावयवयोगतः।
तत्र लिङ्गं तु त्रिविधमन्वयव्यतिरेकतः ॥ ८१ ॥
तदाभासः पञ्चविधो व्यभिचारादिभेदतः।
निर्णयस्य प्रमाणत्वं खण्डितं तार्किकैः खलु ॥ ८२ ॥
शब्दादीनां प्रमाणानामन्तर्भावोऽनयो भवेत्।
वैशेषिकमते, ऽस्यास्तु भिन्ना स्यादप्रमा द्विधा ॥ ८३ ॥
विपर्ययः संशयश्च, पूर्वं प्रोक्तस्तु संशयः।
मिथ्याज्ञानं विपर्यासः स एव स्याद्विपर्ययः ॥ ८४ ॥

यथा शंखः पीत इति भ्रमो बुद्धिर्विपर्यये ।
अनुभूतिः स्मृतिश्चेति तथानुभव ईरितः ॥ ८५ ॥
संस्कारजन्यं ज्ञानन्तु स्मृतिरर्थाः संप्रकीर्तिता ।
आप्तज्ञानमते बुद्धिं विभाजयति वै द्विधा ॥ ८६ ॥
विद्या चतुर्धा प्रत्यक्षलैङ्गिके स्मृतिरार्षजा ।
प्रत्यक्षलैङ्गिके प्रोक्ते स्मृतिश्चोक्तानुभूतिवत् ॥ ८७ ॥
लिङ्गादिदर्शनाज्ञाता धर्मानुव्यवसायकृत् ।
आर्षं त्वाम्नायकर्तॄणां ज्ञानं त्रैकालिकं हि यत् ॥ ८८ ॥
अविद्येयं चतुर्धा तु संशयादिप्रभेदतः ।
आलोचनात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षेऽनुमितौ तथा ॥ ८९ ॥
स्यादनध्यवसायस्तु स्वप्नज्ञानं तु लोकवत् ।
त्रिविधं तत्र कथितः संशयश्च विपर्ययः ॥ ९० ॥
इति बुद्धि प्रपञ्चोऽयं न्यायशास्त्रे सुविस्तृतः ।
अनुकूलतया वेद्यं सुखमात्मनि जायते ॥ ९१ ॥
प्रतिकूलतया दुःखं धर्माधर्मादिहेतुकम् ।
इच्छाद्वेषावात्मगुणावात्मानुभवगोचरौ ॥ ९२ ॥
फलोपायप्रभेदेन सा त्विच्छा द्विविधा भवेत् ।
प्रवृत्तेर्हेतुरिच्छा स्यान्निवृत्तेर्द्वेष उच्यते ॥ ९३ ॥
प्रयत्नस्त्रिविधः प्रोक्तो न्यायशास्त्रविशारदैः ।
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ॥ ९४ ॥
श्वासप्रश्वासहेतुः स्याद्यत्नो जीवनहेतुकः ।
गुरुत्वमाद्यपतनक्रियाहेतुर्गुणः स्मृतः ॥ ९५ ॥
तथाऽऽद्यस्पन्दने हेतुर्द्रवत्वमपि कीर्तितम् ।
चूर्णादिपिण्डीकरणहेतुः स्नेह उदाहृतः ॥ ९६ ॥
वेगश्च भावना चापि स्थितिस्थापक एव च ।
संस्कारस्त्रिविधः प्रोक्तो तत्राद्यो नोदनाच्छरे॥ ९७ ॥
स्मृतिहेतुर्भावनाख्यः संस्कारश्च द्वितीयकः ।
पूर्वावस्थापादको यः स स्थितिस्थापको यथा ॥ ९८ ॥
आकृष्टद्रुमशाखादिपरित्यागे प्रदृश्यते ।
सुखस्य कारणं धर्मो जन्यते शुभकर्मभिः ॥ ९९ ॥
अन्यथा चिरनष्टेभ्यः कथं तेभ्यः फलोदयः ।

भूमिकासमाप्तिः ।

एकत्र भाष्यसूत्राणां सम्बन्धस्य प्रदर्शनात् ॥ १३१ ॥
सूत्रपाठस्य चान्यत्राङ्कसंख्यापरिदर्शनात् ।
मुद्रणेऽस्मिन्समावेशाद्भाष्योपस्कारयोरपि ॥ १३२ ॥
अल्पमूल्येन लभ्यत्वात्सुलभोयं भविष्यति ।
सङ्ग्राह्योयमतः सर्वैरन्ते च कुसुमाञ्जलिः ॥ १३३ ॥
नाथान्त्यचटुकाव्हस्य पितुः पादाम्बुजन्मनोः ।
अर्पितोऽयं सविनयं
ढुण्ढिराजेन शास्त्रिणा ॥ १३४ ॥

॥ श्रीः ॥

…णसहितस्य प्रशस्तपादभाष्यस्याकाराद्यनुक्रमेण विषयसूचीपत्रम् ।

सटीकप्रशस्तपादभाष्यस्य शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
दिक्परं	दिक्मपरं	४	२०
चाक्षुषेति	अत्राक्षुषेति	१७	१३
तिशय व्याप्त्या	तिशयाद्व्याप्त्या	१८	७
चाक्षुविषत्वा	चाक्षुषत्वा	२४	६
आहाङ्कारेणे	आहाहङ्कारेणे	"	२५
णवः तेषां	णवस्तद्रूपाणां	४६	१८
प्राप्त्यभावा	व्याप्त्यभावा	४७	१५
ति सूत्रेणेति	ति १३८ सूत्रेणेति	५३	१९
वध्ययघातक	घध्यघातक	"	२१
परिमारणस्य	परिमाणस्य	५८	२३
नुत्दत्तौ	नुत्पत्तौ	६९	१३
मादिपदपम्	मादिपदम्	७०	१६
समवायोः	समवायो	७१	२
पुथग्गति	पृथग्गति	"	५
ततः, प्रदे-	तत प्रदे-	७३	९
स्योत्पत्ता	स्योत्पत्तौ	८४	२५
अर्थादिति पूर्वे	अधर्मादिति पूर्व	८८	१८
मनुकमिति	मनुमिति	१००	११
तत्रैव	तद्ग्रंथएव	१०३	१५
सत्तामत्रेण	सत्तामात्रेण	१११	१७
प्रातज्ञा	प्रतिज्ञा	१२०	१०
सूत्रार्थस्तु	९८ सूत्रार्थस्तु	११९	१०
दित्यन्तम्	दित्यन्तम् १०१	१२०	२१
प्रयत्नान्तरीय	प्रयत्नानन्तरीय	१२६	२५
पूर्वते	पूर्यते	१४०	१८
संबन्धिनाऽधिष्ठि-	संबन्धिनानाधिष्ठि-	१५८	२१
विनाशेप्याविना	विनाशेपि विना-	१७४	२४

श्रीः ॥

वैशेषिकदर्शनसूत्रपाठः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥ २ ॥

तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् ॥ ३ ॥

धर्मविशेषप्रसूताद्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ॥ ४ ॥

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥

रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखेच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः ॥ ६ ॥

उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि ॥ ७ ॥

सदनित्यं द्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः ॥ ८ ॥

सटीकप्रशस्तपादभाष्यस्य शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
दिक्रपरं	दिक्रमपरं	४	२०
चाक्षुषेति	अचाक्षुषेति	१७	१३
तिशय ख्याप्त्या	तिशयाख्याप्त्या	१८	७
चाक्षुविषत्वा	चाक्षुषत्वा	२४	६
आहाङ्कारेणे	आहाहङ्कारेणे	"	२५
णवः तेषां	णवस्तद्रूपानां	४६	१८
प्राप्त्यभावा	व्याप्त्यभावा	४७	१५
ति सूत्रेणेति	ति १३८ सूत्रेणेति	५३	१९
वध्यघातक	घध्यघातक	"	२१
परिमारणस्य	परिमाणस्य	५८	२३
नुत्दत्तौ	नुत्पत्तौ	६९	१३
मादिपद्पम्	मादिपद्म्	७०	१६
समवायोः	समवायो	७१	२
पुथग्गति	पृथग्गति	"	५
ततः, प्रदे-	तत प्रदे-	७३	९
स्योत्पत्ता	स्योत्पत्तौ	८४	२५
अर्थादिति पूर्वं	अधर्मादिति पूर्वं	८८	१८
मनुकमिति	मनुमिति	१००	११
तत्रैव	तद्ग्रंथएव	१०३	१५
सत्तामत्रेण	सत्तामात्रेण	११६	१७
प्रातज्ञा	प्रतिज्ञा	१२०	१०
सूत्रार्थस्तु	९८ सूत्रार्थस्तु	११९	१०
दित्यन्तम्	दित्यन्तम् १०१	१२०	२१
प्रयत्नान्तरीय	प्रयत्नानन्तरीय	१२६	२५
पूर्वते	पूर्यते	१४०	१८
संवन्धिनाऽधिष्ठि-	संवन्धिनानाधिष्ठि-	१५८	२१
विनाशेप्याविना	विनाशेपि विना-	१७४	२४

श्रीः ॥

वैशेषिकदर्शनसूत्रपाठः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥ २ ॥

तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् ॥ ३ ॥

धर्मविशेषप्रसूताद्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ॥ ४ ॥

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥

रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखेच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः ॥ ६ ॥

उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि ॥ ७ ॥

सदनित्यं द्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः ॥ ८ ॥

सटीकप्रशस्तपादभाष्यस्य शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
दिक्परं	दिक्क्रमपरं	४	२०
चाक्षुषेति	अचाक्षुषेति	१७	१३
तिशय व्याप्त्या	तिशयाद्व्याप्त्या	१८	७
चाक्षुषिपत्वा	चाक्षुषत्वा	२४	६
आह्लाह्लारेणे	आह्लादह्लारेणे	”	२५
णवः तेषां	णवस्तद्रूपानां	४६	१८
प्राप्त्यभावा	व्याप्त्यभावा	४७	१५
ति सूत्रेणेति	ति १३८ सूत्रेणेति	५३	१९
वध्यघातक	घध्यघातक	”	२१
परिमारणस्य	परिमाणस्य	५८	२३
नुत्पत्तौ	नुत्पत्तौ	६९	१३
मादिपदपम्	मादिपदम्	७०	१६
समवायोः	समवायो	७१	२
पृथग्गति	पृथग्गति	”	५
ततः, प्रदे-	तत प्रदे-	७३	९
स्योत्पत्ता	स्योत्पत्तौ	८४	२५
अर्थादिति पूर्व	अधर्मादिति पूर्व	८८	१८
मनुकमिति	मनुमिति	१००	११
तत्रैव	तद्ग्रंथएव	१०३	१५
सत्तामत्रेण	सत्तामात्रेण	१११	१७
प्रातज्ञा	प्रतिज्ञा	१२०	१०
सूत्रार्थस्तु	९८ सूत्रार्थस्तु	११९	१०
दित्यन्तम्	दित्यन्तम् १०१	१२०	२१
प्रयत्नान्तरीय	प्रयत्नानन्तरीय	१२६	२५
पूर्वते	पूर्यते	१४०	१८
संवन्धिनाऽधिष्ठि-	संवन्धिनानाधिष्ठि-	१५८	२१
विनाशेप्यविना	विनाशेपि विना-	१७४	२४

संयोगानां द्रव्यम् ॥ २७ ॥

रूपाणां रूपम् ॥ २८ ॥

गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ २९ ॥

संयोगविभागाश्च कर्मणाम् ॥ ३० ॥

कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम् ॥ ३१ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

—:o:—

कारणाभावात् कार्य्याभावः ॥ ३२ ॥

न तु कार्य्याभावात् कारणाभावः ॥ ३३ ॥

सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ ३४ ॥

भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥ ३५ ॥

द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं च सामान्यानि विशेषाश्च ॥ ३६ ॥

अन्यत्राऽन्त्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ ३७ ॥

सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ॥ ३८ ॥

द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता ॥ ३९ ॥

गुणकर्मसु च भावान्न कर्म न गुणः ॥ ४० ॥

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ ४१ ॥

अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् ॥ ४२ ॥

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ ४३ ॥

तथा गुणेषु भावाद्गुणत्वमुक्तम् ॥ ४४ ॥

द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम् ॥ ९ ॥

द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् ॥ १० ॥

कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते ॥ ११ ॥

न द्रव्यं कार्यं कारणं च भवति ॥ १२ ॥

उभयथा गुणाः ॥ १३ ॥

कार्यविरोधि कर्म ॥ १४ ॥

क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् ॥ १५ ॥

द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥

एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम् ॥ १७ ॥

द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ १८ ॥

तथा गुणः ॥ १९ ॥

संयोगविभागवेगानां कर्म समानम् ॥ २० ॥

न द्रव्याणां कर्म ॥ २१ ॥

व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥

द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् ॥ २३ ॥

गुणवैधर्म्यान्न कर्मणां कर्म ॥ २४ ॥

द्वित्वप्रभृतयः संख्याः पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च ॥ २५ ॥

असमवायात् सामान्यकार्यं कर्म न विद्यते ॥ २६ ॥

संयोगानां द्रव्यम् ॥ २७ ॥

रूपाणां रूपम् ॥ २८ ॥

गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ २९ ॥

संयोगविभागाश्च कर्मणाम् ॥ ३० ॥

कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम् ॥ ३१ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

—:o:—

कारणाभावात् कार्य्याभावः ॥ ३२ ॥

न तु कार्य्याभावात् कारणाभावः ॥ ३३ ॥

सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ ३४ ॥

भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥ ३[illegible]

द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं च सामान्यानि विशेष[illegible]

अन्यत्राऽन्त्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ ३७ ॥

सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता [illegible]

द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता ॥ ३[illegible]

गुणकर्मसु च भावान्न कर्म न गु[illegible]

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ [illegible]

अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्व[illegible]

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ [illegible]

तथा गुणेषु भावाद्गु[illegible]

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ ४५ ॥

कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम् ॥ ४६ ॥

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ ४७ ॥

सदिति लिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्चैको-
भावः ॥ ४८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

—:o:—

रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ ४९ ॥

रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाः ॥ ५० ॥

तेजो रूपस्पर्शवत् ॥ ५१ ॥

स्पर्शवान् वायुः ॥ ५२ ॥

त आकाशे न विद्यन्ते ॥ ५३ ॥

सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानामग्निसंयोगाद् द्रवत्वमद्भिः सा-
मान्यम् ॥ ५४ ॥

त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णानामग्निसंयोगाद् द्रवत्वमद्भिः
सामान्यम् ॥ ५५ ॥

विषाणी ककुद्मान् प्रान्तेबालधिः सास्नावान् इति
गोत्वे दृष्टं लिङ्गम् ॥५६ ॥

स्पर्शश्च वायोः ॥ ५७ ॥

न च दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः ॥ ५८ ॥

यस्माद्विषाणी तस्मादश्वः ॥ १३२ ॥

यस्माद्विषाणी तस्माद्गौरिति चानैकान्तिकस्योदाहरणम् ॥ १३३ ॥

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत् ॥ १३४ ॥

प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम् ॥ १३५ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

—:०:—

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम् ॥ १३६ ॥

तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ १३७ ॥

प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौगपद्याच्चैकम् ॥ १३८ ॥

प्राणाऽपाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि ॥ १३९ ॥

तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ १४० ॥

यज्ञदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ १४१ ॥

सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः ॥ १४२ ॥

तस्मादागमिकः ॥ १४३ ॥

प्रथमाशब्दात् ॥ ११३ ॥

सम्प्रतिपत्तिभावाच्च ॥ ११४ ॥

सन्दिग्धाः सति बहुत्वे ॥ ११५ ॥

संख्याभावः सामान्यतः ॥ ११६ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः ॥ ११७ ॥

इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः ॥ ११८ ॥

सोऽनपदेशः ॥ ११९ ॥

कारणाज्ञानात् ॥ १२० ॥

कार्य्येषु ज्ञानात् ॥ १२१ ॥

अज्ञानाच्च ॥ १२२ ॥

अन्यदेव हेतुरित्यनपदेशः ॥ १२३ ॥

अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्याऽनपदेशः ॥ १२४ ॥

संयोगि समवाय्येकार्थसमवायि विरोधि च ॥ १२५ ॥

कार्य्यं कार्यान्तरस्य ॥ १२६ ॥

विरोध्यभूतं भूतस्य ॥ १२७ ॥

भूतमभूतस्य ॥ १२८ ॥

भूतो भूतस्य ॥ १२९ ॥

प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य ॥ १३० ॥

अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानपदेशः ॥ १३१ ॥

सदकारणवन्नित्यम् ॥ १५७ ॥

तस्य कार्य्यं लिङ्गम् ॥ १५८ ॥

कारणाभावात् कार्य्याभावः ॥ १५९ ॥

अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः ॥ १६० ॥

अविद्या ॥ १६१ ॥

महत्यनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाच्चोपलब्धिः ॥ १६२ ॥

सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभावाद्वायोरनुपलब्धिः ॥ १६३ ॥

अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः १६४

तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १६५ ॥

तस्याभावादव्यभिचारः ॥ १६६ ॥

सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वाऽपरत्वे कर्म च रूपद्रव्यसमवायात् चाक्षुषाणि ॥१६७॥

अरूपिष्वचाक्षुषाणि ॥ १६८ ॥

एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्यातम्१६९

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

—:o:—

तत्पुनः पृथिव्यादिकार्य्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम् ॥ १७० ॥

प्रत्यक्षाऽप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न

अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकम् ॥ १४४ ॥

यदि दृष्टमन्वक्षमहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति १४५

दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रत्यक्षवत् प्रत्ययः ॥ १४६ ॥

देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचाराच्छरीरे प्रत्ययः ॥ १४७ ॥

सन्दिग्धास्तूपचाराः ॥ १४८ ॥

अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्राभावादर्थान्तरप्रत्यक्षः ॥ १४९ ॥

देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीरप्रत्यक्षोऽहङ्कारः ॥ १५० ॥

सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १५१ ॥

न तु शरीरविशेषाद्यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानविषयः १५२॥

अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्व्यतिरेकाव्यभिचाराद्विशेषसिद्धेर्नागमिकः ॥ १५३ ॥

सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम् ॥ १५४ ॥

व्यवस्थातो नाना ॥ १५५ ॥

शास्त्रसामर्थ्याच्च ॥ १५६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

—:o:—

सदकारणवन्नित्यम् ॥ १५७ ॥

तस्य कार्य्यं लिङ्गम् ॥ १५८ ॥

कारणाभावात् कार्य्याभावः ॥ १५९ ॥

अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः ॥ १६० ॥

अविद्या ॥ १६१ ॥

महत्यनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाच्चोपलब्धिः ॥ १६२ ॥

सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभावाद्वायोरनुपलब्धिः ॥ १६३ ॥

अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः १६४

तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १६५ ॥

तस्याभावादव्यभिचारः ॥ १६६ ॥

सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वाऽपरत्वे कर्म च रूपद्रव्यसमवायात् चाक्षुषाणि ॥१६७॥

अरूपिष्वचाक्षुषाणि ॥ १६८ ॥

एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्यातम्१६९

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

—:०:—

तत्पुनः पृथिव्यादिकार्य्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम् ॥ १७० ॥

प्रत्यक्षाऽप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न

विद्यते ॥ १७१ ॥

गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्र्यात्मकम् ॥ १७२ ॥

अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः ॥ १७३ ॥

तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजं च ॥ १७४ ॥

अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात् ॥ १७५ ॥

धर्मविशेषाच्च ॥ १७६ ॥

समाख्याभावाच्च ॥ १७७ ॥

संज्ञाया आदित्वात् ॥ १७८ ॥

सन्त्ययोनिजाः ॥ १७९ ॥

वेदलिङ्गाच्च ॥ १८० ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म ॥ १८१ ॥

तथा हस्तसंयोगाच्च मुसले कर्म ॥ १८२ ॥

अभिघातजे मुसलादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः ॥ १८३ ॥

तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ॥ १८४ ॥

अभिघातान्मुसलसंयोगाद्धस्ते कर्म ॥ १८५ ॥

आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥ १८६ ॥

संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ १८७ ॥

नोदनविशेषाभावान्नोर्ध्वं न तिर्यग्गमनम् ॥ १८८ ॥

तत्संयोगो विभागः ॥ २५५ ॥

आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः २५६ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

—:०:—

उक्ता गुणाः ॥ २५७ ॥

पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादनित्याश्च २५८

एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥ २५९ ॥

अप्सु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्यत्वात् ॥२६०॥

अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात् ॥ २६१ ॥

कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः ॥ २६२ ॥

एकद्रव्यत्वात् ॥ २६३ ॥

अणोर्महतश्चोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्याख्याते ॥२६४॥

कारणबहुत्वाच्च ॥ २६५ ॥

अतो विपरीतमणु ॥ २६६ ॥

अणु महदिति तस्मिन् विशेषभावात् विशेषाभावाच्च २६७

एककालत्वात् ॥ २६८ ॥

दृष्टान्ताच्च ॥ २६९ ॥

अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्मगुणैर्व्याख्या-
तः ॥ २७० ॥

कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः ॥२७१॥

विशिष्टे आत्मत्याग इति ॥ २४० ॥

इति षष्ठाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

—:०:—

दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युदयाय २४१॥

अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञदानप्रोक्षणदिङ्नक्षत्रमन्त्रकालनियमाश्चादृष्टाय ॥ २४२ ॥

चातुराश्रम्यमुपधा अनुपधाश्च ॥ २४३ ॥

भावदोष उपधाऽदोषोऽनुपधा ॥ २४४ ॥

यदिष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितं च तच्छुचि ॥ २४५ ॥

अशुचीति शुचिप्रतिषेधः ॥ २४६ ॥

अर्थान्तरं च ॥२४७ ॥

अयतस्य शुचि भोजनादभ्युदयो न विद्यते नियमाभावाद् विद्यते वाऽर्थान्तरत्वाद् यमस्य ॥ २४८॥

असति चाभावात् ॥ २४९ ॥

सुखाद्रागः ॥ २५० ॥

तन्मयत्वाच्च ॥ २५१ ॥

अदृष्टाच्च ॥ २५२ ॥

जातिविशेषाच्च ॥ २५३ ॥

इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माऽधर्मप्रवृत्तिः ॥ २५४ ॥

तत्संयोगो विभागः ॥ २५५ ॥

आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः २५६ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

—:०:—

उक्ता गुणाः ॥ २५७ ॥

पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादनित्याश्च२५८

एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥ २५९ ॥

अप्सु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्यत्वात् ॥२६०॥

अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात् ॥ २६१ ॥

कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः ॥ २६२ ॥

एकद्रव्यत्वात् ॥ २६३ ॥

अणोर्महतश्चोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्याख्याते ॥२६४॥

कारणबहुत्वाच्च ॥ २६५ ॥

अतो विपरीतमणु ॥ २६६ ॥

अणु महदिति तस्मिन् विशेषभावात् विशेषाभावाच्च २६७

एककालत्वात् ॥ २६८ ॥

दृष्टान्ताच्च ॥ २६९ ॥

अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्मगुणैर्व्याख्यातः ॥ २७० ॥

कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः ॥२७१॥

विशिष्टे आत्मत्याग इति ॥ २४० ॥

इति षष्ठाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

—:o:—

दृष्टादृष्टप्रयोजनाना दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युदयाय २४१।

अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञदानप्रोक्षणदिङ्नक्षत्रमन्त्रकालनियमाश्चादृष्टाय ॥ २४२ ॥

चातुराश्रम्यमुपधा अनुपधाश्च ॥ २४३ ॥

भावदोष उपधाऽदोषोऽनुपधा ॥ २४४ ॥

यदिष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितं च तच्छुचि ॥ २४५ ॥

अशुचीति

इति सप्तमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

——:o:——

रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम् ॥२८२॥

तथा पृथक्त्वम ॥ २८३ ॥

एकत्वैकपृथक्त्वयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्या व्याख्यातः ॥ २८४ ॥

निःसंख्यत्वात कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न विद्यते॥२८५॥

भ्रान्तं तत् ॥ २८६ ॥

एकत्वाभावाद्भक्तिस्तु न विद्यते ॥ २८७ ॥

कार्य्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावादेकत्वैकपृथक्त्वं न विद्यते ॥ २८८ ॥

तत्संयोगो विभागः ॥ २५५ ॥

आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः २५६ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

—:०:—

उक्ता गुणाः ॥ २५७ ॥

पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादनित्याश्च २५८

एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥ २५९ ॥

अप्सु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्यत्वात् ॥२६०॥

अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात् ॥ २६१ ॥

कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः ॥ २६२ ॥

निष्क्रियत्वात् ॥ २९७ ॥

असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ २९८ ॥

शब्दार्थावसम्बन्धौ ॥ २९९ ॥

संयोगिनो दण्डात् समवायिनो विशेषाच्च ॥ ३०० ॥

सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः ॥ ३०१ ॥

एकदिक्काभ्यामेककालाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां परमपरञ्च ॥ ३०२ ॥

कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च ॥ ३०३ ॥

परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ३०४ ॥

कर्मभिः कर्माणि ॥ ३०५ ॥

अयमेष त्वया कृतं भोजयैनमिति बुद्ध्यपेक्षम्॥३२१॥

दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात् ॥ ३२२ ॥

अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ३२३ ॥

द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिषिद्धम् ॥ ३२४ ॥

भूयस्त्वाद्गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः॥३२५॥

तथापस्तेजो वायुश्च रसरूपस्पर्शाविशेषात् ॥ ३२६ ॥

इति अष्टमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

—:०:—

क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥ ३२७ ॥

सदसत् ॥ ३२८ ॥

असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् ॥३२९॥

सच्चासत् ॥ ३३० ॥

यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥ ३३१ ॥

असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षवत् ॥ ३३२ ॥

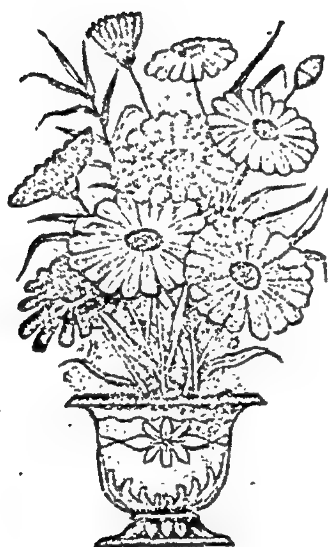
तथाऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ ३३३ ॥

एतेनाघटोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः ॥ ३३४ ॥

अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥ ३३५ ॥

नास्ति घटो गेहे इति सतो घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः ॥ ३३६ ॥

आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम्॥३३७॥

प्रशस्तपादभाष्यम् ।

(१) ग्रन्थप्रयोजनप्रकरणम् ।

(१)प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमन्वतः ।
पदार्थधर्मसङ्ग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

(१) ग्रन्थप्रयोजनप्रकरणम्

(१)गुरून् पर्यायतो नत्वा विषमस्थलटिप्पणीम् ॥
कुर्वे प्रशस्तपादस्य यथामति समासतः ॥ १ ॥

शास्त्रारम्भे सदाचारपरिप्राप्ततया कायादिकृतं परापरगुरु-नमस्कारं शिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति प्रणम्येति । हेतुं सर्वो-त्पत्तिमतां निमित्तकारणभूतमीश्वरं भक्तिश्रद्धातिशयपूर्वकं प्रणम्य अन्व-तः ईश्वरप्रणामादनु पश्चात् काणोर्ती वृत्तिमनुतिप्र... नत्वा-च प्रणम्य महोदयः महान् उदयो ज्ञानं यस्मा... कणादं मुनिं पदार्थानां द्रव्यादीनां धर्माः साधर्म्य... स पदार्थधर्मसङ्ग्रहः सङ्कलय्य कथनं यत्र स तथा साधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वास्तेषां सङ्ग्रहः प्रकृष्टो वक्ष्यते इत्यभिप्रायः । तत्भाष्यग्रन्थ इत्यर्थः. प्रवक्ष्यते-नापि सूचितं भाष्यकारैः । तथाच प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गमनुबन्धचतुष्टय-द्रव्यादि, महोदय इत्यनेन ज्ञानं पदार्थधर्मसङ्ग्रह इत्यनेनाभिधेयं वाच्यवाचकभावसम्बन्धप्रतिपत्त्यनुरूपं प्रयोजनं. सङ्ग्रहपदार्थधर्मयो-सम्बन्धः, पदार्थधर्मज्ञानज्ञा महोदयेन सह साध्यसाधनभावश्च

अनेन भाष्येण 'यथार्थतः निःश्रेयसप्रत्युक्ताधिकारीति ।
व्याख्यातम् । अत्र सर्वज्ञा धर्म व्याख्यातारः इति (१) प्रथमं सूत्रं पाठानां सङ्कलनाद्दो ज्ञातः शिष्याणामस्मदीय पुस्तके मुद्रितसूत्र-

कर्माणि । गमनग्रहणाद्भ्रमणरेचनस्पन्दनोर्ध्वज्वलनतिर्यक्पतननमनोन्नमनादयो गमनविशेषा न जात्यन्तराणि ॥

सामान्यं द्विविधं परमपरं चानुवृत्तिप्रत्ययकारणम् । तत्र परं सत्ता महाविषयत्वात् सा चा(१)नुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव । (२)द्रव्यत्वाद्यपरमल्पविषयत्वात् । तच्च व्यावृत्तेरपि हेतुत्वात् सामान्यं सद्विशेषाख्यामपि लभते ॥

(३)नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः । ते खल्वत्यन्तव्यावृत्तिहेतुत्वाद्विशेषा एव ॥

(१) अनुवृत्तेरेवेति । द्रव्यत्वादिकन्तु स्वाश्रयस्य विजातीयेभ्योऽपि व्यावृत्तेरपि हेतुत्वात् विशेषोऽपीति । यद्यपि सत्ता सामान्यादिभ्यो व्यावर्तते तथापि तेभ्यः स्वाश्रयं व्यावर्तयितुं न शक्नोति तेषामपि स्वरूपसत्तासंबुद्धिसंवेद्यत्वादिति श्रीधराचार्याः । ननु सामान्यादिभ्यो व्यावर्तमानापि सत्ता यदि स्वाश्रयं ततो न व्यावर्तयेत् तर्हि द्रव्यत्वादिकमपि न व्यावर्तयेत् अविशेषात् इति चेन्न सत्ताया व्यक्तिस्वरूपमात्रव्यङ्ग्यतया व्यक्त्यैक्यनियमाभावात् इति किरणावलीकृतः ।

(२) द्रव्यत्वादीति । गुणत्वं कर्मत्वं चादिपदार्थः, तथा द्रव्यत्वाद्यपेक्षया पृथिवीत्वादि तदपेक्षया च घटत्वादिकपरं बोध्यम् ।

अत्र (३४) (३५) सूत्रं ।

(३) नित्यद्रव्येति । नित्यद्रव्येतरावृत्तित्वे सति नित्यद्रव्यवृत्तित्वम् विशेषत्वम् । द्रव्यगुणकर्मसामान्येषु नित्यद्रव्यवृत्तित्वात् अतिव्याप्तिवारणाय विशेषणम् । द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यवृत्तित्वादतिव्याप्तिवारणाय नित्यपदम् । विशेषा एवेति । न तु सामान्या-

(१)अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानां यः सम्बन्ध इहप्रत्ययहेतुः स समवायः ॥

(२)एवं धर्मैर्विना धर्मिणामुद्देशः कृतः ॥

(३) साधर्म्यवैधर्म्यप्रकरणम् ।

(३)षण्णामपि पदार्थानामस्तित्वाभिधेयत्वज्ञेय-

स्यापि सर्वदा व्यावृत्तिमात्रहेतुत्वादिति शेषः ।

अत्र (३६) सूत्रम् ।

(१) अयुतेति । अयुताः प्राप्ताश्च ते सिद्धाश्चेत्ययुतसिद्धाः प्राप्ता एव सन्ति न वियुक्ता इत्यर्थः, तेषां सम्बन्धः प्राप्तिलक्षणः समवायः यथा तन्तुपटयोः । एतेन संयोगो व्यवच्छिन्नस्तस्याप्राप्तिपूर्वकत्वात् । तथा च नित्या प्राप्तिः समवाय इति लक्षणं सूचितम् । नित्यसंयोगानङ्गीकारान्न तत्रातिव्याप्तिः । प्राप्तिपदेन वाच्यवाचकरूपसम्बन्धो निवारितस्तदेव स्पष्टयति आधार्याधारभूतानामिति । स्वभावत आधार्याधाराणां न त्वागन्तुकेन धर्मेणेति तदर्थः । उक्तसम्बन्धश्चागन्तुक एवेति तद्व्युदासः । तत्र प्रमाणमाह इहेति । इह तन्तुषु पट इत्यादिप्रत्ययाः सम्बन्धं विनाऽनुपपद्यमानास्तं व्यवस्थापयन्तीत्यर्थः ।

अत्र (३०७) सूत्रम् ।

(२) अनुद्दिष्टेषु धर्मिषु धर्मनिर्वचनमयुक्तमिति धर्मोद्देशं प्रक्रमयितुं सङ्गतिं प्रदर्शयति एवमिति । एतावता ग्रन्थेनोद्देशप्रकरणं समाप्तमित्यर्थः । अस्य न सूत्रम् ।

(३) साधर्म्यवैधर्म्यप्रकरणम् ।

(३) यद्यपि धर्मा न पदार्थातिरिक्ताः किन्तु अन्योन्यापेक्षया त एव धर्मा धर्मिणश्च भवन्ति तथापि तेषां धर्मिरूपतया परिज्ञानार्थं पृथगुद्देशमाह षण्णामिति । अस्तित्वं स्वरूपवत्त्वम् । अभिधेयत्वमभिधानयोग्यता ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयता । न चैतान्यभावेऽपि सन्तीति वाच्यम् न हि तदपेक्षयैतानि वैधर्म्यं विवक्षितानि किन्तु षडपेक्षया साधर्म्यम् ।

(१)क्रियावत्त्वमूर्तत्वपरत्वापरत्ववेगवत्त्वानि । (२)आकाशकालदिगात्मनां सर्वगतत्वं परममहत्त्वं सर्वसंयोगिसमानदेशत्वं च । पृथिव्यादीनां पञ्चानामपि (३)भूतत्वेन्द्रियप्रकृतित्वं बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वानि । चतुर्णां द्रव्यारम्भकत्वस्पर्शवत्त्वे(४) । (५)त्रयाणां प्रत्यक्षत्वरूपवत्त्वद्रवत्वानि । द्वयोर्गुरुत्वं

र्थः । संस्कारवत्ता चैतेषामिति आचार्याः । न सूत्रम् ।

(१) क्रियावत्त्वं क्रियावद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् तेन नोत्पन्नविनष्टेऽतिव्याप्तिः । एवमग्रेऽपि ।

इदन्तु (१९९) सूत्रात् (२०५) पर्यन्तं (२१०) (२११) (२१२) (१९७) (३०२) सूत्रेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

(२) आकाशेति । सर्वगतत्वं सर्वमूर्तसंयोगित्वं न तु सर्वत्र गमनमाकाशादीनां निष्क्रियत्वात् । परममहत्त्वमियत्तानवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् । सर्वेति । सर्वेषां संयोगिनां मूर्तानां संयोगेन समाना आकाशादयो देशास्तेषां भावस्तत्त्वम् । पूर्वमाकाशादयो सर्वमूर्तेषु वर्तन्त इत्युक्तम् सम्प्रति त एवाकाशादिषु वर्त्तन्ते इत्यपौनरुक्तम् । पूर्वं संयोगमात्रं मूर्तद्रव्यैः सहोक्तमत्राधारत्वमिति कन्दलीकाराः ।

अत्र (२७८) (२८०) (२८१) सूत्राणि ।

(३) भूतत्वेति । तत्तु संस्कारत्वान्यबहिरिन्द्रियग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमद्विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः । इन्द्रियप्रकृतित्वमिन्द्रियोपादानत्वम् तच्च नभसोऽवच्छिन्नानवच्छिन्नभेदकल्पनयोपपादनीयमिति किरणावली । बाह्येति । बाह्यैकैकेन्द्रियेण चक्षुरादिना ग्राह्या ये विशेषगुणा रूपादयस्तद्वत्ता पृथिव्यादीनामित्यर्थः । अन्तःकरणग्राह्यत्वस्यैतेषु सत्त्वादेकैकेत्यसिद्धमतो बाह्यपदम् इति कन्दली ।

अत्र (३२५) (३२६)सूत्रे व्याख्याते ।

(४) अत्र (४९) (५०) (५१) (५२) (२३) सूत्राणि व्याख्यातानि ।

(५) त्रयाणामिति । अत्र प्रत्यक्षं बाह्येन्द्रियविषयं ग्राह्यमन्यथा-

रसवत्त्वं च(१) । भूतात्मनां वैशेषिकगुणवत्त्वम् । क्षित्युदकात्मनां चतुर्दशगुणवत्त्वम्(२)। (३)आकाशात्मनां क्षणिकैकदेशवृत्तिविशेषगुणवत्त्वम् । दिक्कालयोः (४)पञ्चगुणवत्त्वं सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारणत्वम् च । क्षितितेजसोर्नैमित्तिकद्रवत्वयोगः ।

(५)एवं सर्वत्र साधर्म्यं विपर्ययाद्वैधर्म्यं च वाच्य-

स्यान्यनिष्ठ्यात्प्रयापत्तेः ।

एतत् (४९) (५०) (५१) (५४) (५५) सूत्रेषु व्याख्यातम् ।

(१) अत्र (४९) (५०) (१८७) (१९८) (२०१) सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

(२) चतुर्दशेति । ते च यथा—

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम् ।
रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥
स्नेहहीना गन्धयुताः क्षितावेते चतुर्दश ।
बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ॥
धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश ।

अत्र (४९) (५०) (५४) (८४) (१३९) (१५५) (१५६) (१६७) (१८७) (१९७) (१९८) (१९९) (२०१) (२०२) (२०३) (२०४) (२०६) (२०९) (२२६) (२७८) (२४३) सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

(३) आकाशात्मनामिति । पृथिव्यादीनामिव [illegible] । [illegible] ये विशेषगुणाः [illegible] [illegible] ।

[illegible] ।

(४) पञ्चेति । संख्यादिसामान्यगुणवत्त्वमित्यर्थः । [illegible] (८७) (८८) [illegible] सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

(५) एवमिति । [illegible]

भुक्तस्याहारस्य रसादिपरिणामार्थमुदर्यम् । आकरजं च सुवर्णादि(१) । तत्र संयुक्तसमवायाद्रसाद्युपलब्धिरिति ।

(७) वायुनिरूपणप्रकरणम् ।

(२)वायुत्वाभिसम्बन्धाद्वायुः । स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कार९वान् ।

अत्र (५५) (८३) (१६७) (१९७) (२०६) सूत्राणि ।

(१)सुवर्णादीति । यदि सुवर्णन्तैजसन्तर्हि कथं तत्र गन्धरसाद्युपलब्धिरत आह तत्रेति । प्राणिनामदृष्टवशात्तत्र पार्थिवभागोपष्टम्भादनुद्भूतरूपस्पर्शं पिण्डीभावयोग्यं सुवर्णाद्यारभ्यते तथाच पार्थिवद्रव्यसमवेतानां गन्धादीनामुलब्धिरिति । सुवर्णस्य तैजसत्वस्थापनप्रकारस्तु—रूपवत्तया त्रितयान्तर्भूतमिदं न जलं सांसिद्धिकद्रवत्वशैत्ययोरभावात्स्नेहाविनाभूतद्रव्यान्तरासङ्ग्रहाच्च । न च नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वात्पार्थिवम्, विपक्षे बाधकाभावात् । न च निमित्ताद् द्रव्यान्तरे द्रवत्वोपपत्तिं किञ्चिद्विरुणद्धि । न चोर्ध्वज्वलनादिवज्जातिनियतमेतत्, एकदेशवृत्तित्वात् । न च तद्विशेषनियतं, सर्पिरादीनां भिन्नजातीयत्वात् । तस्मात्तद्भोगहेतुनियतादृष्टसहकार्यग्निसंयोगजन्यं द्रवत्वमुत्पद्यमानं कम्पवन्न पार्थिवत्वादिव्यवस्थाहेतुः । एवम् असति विरोध्यन्तरे पार्थिवरूपपरावृत्तिरग्निसंयोगेन दृश्यते नतु ध्मायमानसुवर्णादेरिति जलवदपार्थिवत्वमवधार्यते । प्रयोगश्च सुवर्णं न पार्थिवम् अत्यन्तानलसंयोगेप्यपरावर्तमानरूपवत्त्वाज्जलवत् । तैजसं चैतत् पार्थिवाप्यान्यत्वे सति रूपवत्त्वात्सौर्यालोकवदित्यादिः किरणावल्यादौ विस्तरेण द्रष्टव्यः। तदपीत्यारभ्य उपलब्धिरित्यन्तं (१५७) सूत्रात् (१६१) सूत्रान्तं, (२७६) (२७७) (१७०) (१८६) सूत्राणि च क्रमशो व्याख्यातानि ।

(७)वायुनिरूपणप्रकरणम् ।

(२) प्रत्यक्षं पृथिव्यादित्रयं व्याख्यायाप्रत्यक्षद्रव्यव्याख्यावसरे

स्पर्शोऽस्यानुष्णाशीतत्वे सत्यपाकजः, गुणविनिवेशात् सिद्धः। अरूपिष्वचाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः। तृणकर्मवचनात् संस्कारः।

(१)स चायं द्विविधोऽणुकार्यभावात्। तत्र कार्यलक्षणश्चतुर्विधः—शरीरमिन्द्रियं विषयः प्राण इति।

तत्रायोनिजमेव शरीरं मरुतां लोके पार्थिवावयवोपष्टम्भाच्चोपभोगसमर्थम्(२)।

इन्द्रियं सर्वप्राणिनां स्पर्शोपलम्भकं पृथिव्याद्यनभिभूतैर्वाय्ववयवै(३)रारब्धं सर्वशरीरव्यापि त्वगिन्द्रियम्।

नित्यानित्योभयस्वभावद्रव्यनिरूपणस्य प्रकृतत्वाद्वायुं व्याचष्टे वायुस्त्वेति। व्याख्या पूर्ववत्। गुणविनिवेशादिति,—"स्पर्शवान् वायुः" इति (५२) सूत्रं सूचयति। चाक्षुषेति। अरूपिष्वचाक्षुषाणि(१६८) सूत्रं। संख्यादीनित्यर्थः। तृणे कर्म वायुसंयोगा(१९४)दित्यर्थः,—सूत्रैः स्पर्शादयः संस्कारान्ता वायौ सिद्धा इत्यर्थः।

(१)सचेति। चोऽप्यर्थे। तथाच न केवलं पृथिव्यादयो द्विविधाः किन्त्वयमपीत्यर्थः।

अत्र (१५७) सूत्रात् (१६१) सूत्रपर्यन्तं, (५९) (६०) (६१) (१७०) (२७६) (२७७) सूत्राणि च द्रष्टव्यानि।

(२)अत्र (१७५) सूत्रात् (१८०) पर्यन्तं सूत्राणि।

(३)आरब्धमिति। ननु त्वगिन्द्रियस्य वायवीयत्वे किं मानमिति चेत्, इदं वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वाद् अङ्गसङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकसमीरणवदिति अनुमानमेव विद्धि।

अत्र (३२१) सूत्रम्।

ब्रह्मणोऽपवर्गकाले संसारखिन्नानां सर्वप्राणिनां निशि विश्रामार्थं सकलभुवनपतेर्महेश्वरस्य संजिहीर्षासमकालं शरीरेन्द्रियमहाभूतोपनिबन्धकानां सर्वात्मगतानामदृष्टानां वृत्तिनिरोधे सति महेश्वरेच्छात्माणुसंयोगजकर्मभ्यः शरीरेन्द्रियकारणाणुविभागेभ्यस्तत्संयोगनिवृत्तौ तेषामापरमाण्वन्तो विनाशः, तथा पृथिव्युदकज्वलनपवनानामपि महाभूतानामनेनैव क्रमेणोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् सति पूर्वस्य पूर्वस्य विनाशः, ततः प्रविभक्ताः परमाणवोऽवतिष्ठन्ते धर्माधर्मसंस्कारानुविद्धा आत्मानस्तावन्तमेव कालम् ।

ष्ठानेऽचैतन्यानुपपत्तेः प्रवृत्त्यनुपपत्तिर्वा अचेतनप्रवृत्तेः पराधिष्ठानकार्यत्वनियमात्, । अधिष्ठातृत्वं च नास्मदादीनामनभिज्ञत्वान्नेतरस्य प्रयोजनाभावादिति व्यग्रान् अन्तेवासिनः समाश्वासयन्नाह चतुर्णामिति इत्याचार्याः । विधिरिति । द्व्यणुकादिक्रमेण सृष्टिः क्रियाविभागादिन्यायेनापरमाण्वन्तः प्रलयश्च कथ्यत इत्यर्थः । ब्राह्मेणेति ।

मानवस्य तु वर्षस्य दैवमेकं दिनं भवेत् ।
तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्युगमुदीरितम् ॥
चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।
रात्रिश्चैतावती तस्य ताभ्यां पक्षादिकल्पना ॥

इति ब्राह्ममानम् । उपनिबन्धकानामिति । आरम्भकाणामित्यर्थः । सर्वात्मेति । आत्मगतानामात्मसमवेतानाम् अदृष्टानां वृत्तिनिरोधे शक्तिप्रतिबन्धेऽनागतशरीराद्यनुत्पत्तिः, उत्पन्नसंहारार्थं च महेश्वरसञ्जिहीर्षात्माणुसंयोगेभ्यः कर्माणि तेभ्यश्च शरीरेन्द्रियकारणीभूताणुषु विभागास्ततः पूर्वसंयोगनिवृत्तौ शरीरे-

(१)ततः पुनः प्राणिनां भोगभूतये महेश्वरसिसृक्षानन्तरं सर्वात्मगतवृत्तिलब्धादृष्टापेक्षेभ्यस्तत्संयोगेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगेभ्यो द्व्यणुकादिप्रक्रमेण महान् वायुः समुत्पन्नो नभसि दोधूयमानस्तिष्ठति ।

तदनन्तरं (२)तस्मिन्नेव वायावाप्येभ्यः परमाणुभ्यस्तेनैव क्रमेण महान् सलिलनिधिरुत्पन्नः पोप्लूयमानस्तिष्ठति ।

न्द्रियाणां द्व्यणुकादिनाशक्रमेण यावत्परमाणुविनाशो भवतीत्यर्थः । [illegible] । जले तिष्ठति पृथिव्याः तेजसि तिष्ठति जलस्येत्येवमुत्तरोत्तरस्मिन् विद्यमाने पूर्वपूर्वविनाश इति भावः । तावत्कालमिति । [illegible]मित्यर्थः । [illegible] इति दि[illegible] तेषामपि नित्यत्वात् ।

अत्र (६६) (६७) (१९९) (२१०) (२९१) सूत्राणि [illegible] [illegible] [illegible] ।

(१)[illegible]

[illegible] (११०) (११०) (३३३) सूत्राणि ।

(२)[illegible]

तदनन्तरं तस्मिन्नेव पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यो महापृथिवी (१)संहताऽवतिष्ठते। तदनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ तैजसेभ्योऽणुभ्यो द्व्यणुकादिप्रक्रमेणोत्पन्नो महांस्तेजोराशिः केनाचिदनभिभूतत्वा(२)द्देदीप्यमानस्तिष्ठति।

(३)एवं समुत्पन्नेषु चतुर्षु महाभूतेषु महेश्वरस्याभिध्यानमात्रात् तैजसेभ्योऽणुभ्यः पार्थिवपरमाणुसहितेभ्यो महदण्डमारभ्यते। तस्मिंश्चतुर्वदनकमलं सर्वलोकपितामहं ब्रह्माणं सकलभुवनसहितमुत्पाद्य प्रजासर्गे विनियुङ्क्ते। स च महेश्वरेण विनियुक्तो ब्रह्माऽतिशयज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः प्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वा कर्मानुरूपज्ञानभोगायुषः सुतान् प्रजापतीन् मानसान् मनुदेवर्षिपितृगणान् मुखबाहूरुपादतश्चतुरो व-

---

भावः।

(१)संहता—निबिडावयवा अविशीर्णतयेत्यर्थः।

अत्र (२९०) (३६३) सूत्रे।

(२) देदीप्यमानो—अनभिभवादतिशयेन दीप्यमान इति भावः।

अत्र (१९९) (३६३) (२९०) (२१०) सूत्राणि द्रष्टव्यानि।

(३) एवमिति। अभिध्यानेति। अभिध्यानञ्च सङ्कल्पस्तन्मात्रात् न तु कुलालादिवत् व्यापारात्कायस्येत्यर्थः। अण्डमिति। पार्थिवाणुसाहित्येन तैजसपरमाणूत्पन्नत्वादस्य हिरण्मयत्वं विवक्षितम्। विनियुङ्क्त इति। महेश्वर इति शेषः। विदित्वेति। एतावदस्य कर्मफलमिति ज्ञात्वेत्यर्थः। सुतानिति। अस्य प्रत्येकमन्वयः। मानसान् प्रजापतीन्दक्षादीन्, मनून् स्वायम्भुवादीन्, देवानादित्यादीन्, ऋषीन् गौतमादीन्, पितॄन् कव्यवा-

र्णानन्यानि चोच्चावचानि च सृष्ट्वाऽऽशयानुरूपैर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः संयोजयतीति ।

(९)आकाशप्रकरणम् ।

(१)आकाशकालदिशामेकैकत्वादपरजात्यभावे पारिभाषिक्यस्तिस्रः सञ्ज्ञा भवन्ति । आकाशः कालो दिगिति ।

तत्राकाशस्य गुणाः शब्दसंख्यापरिमाणपृथक्त्व-

हनादीन्, गणान् कूष्माण्डादीन्, गणशब्दस्य प्रत्येकं वाऽन्वयः । आशयेति । फलज्ञानपर्यन्तमाशेरत इत्याशयाः कर्मज्ञानवासनारूपाः तदनुरूपैर्धर्मज्ञानादिभिः संयोजयति मात्रयाऽप्यन्यथा न करोतीत्यर्थः । धर्मादिभिरधर्मादीनामपि ग्रहणमत्र बोध्यम् । तदेवं प्रबन्धेन परमेश्वराधिष्ठितैः पृथिव्यादिपरमाणुभिर्विश्वमारभ्यत इति वदताऽन्तेवासिनां सर्वे आक्षेपाः परिहृतास्तथाहि अदृष्टापेक्षया सृष्टेर्वैचित्र्यता, मानसवृष्ट्याऽऽद्यव्यवहारः परमेश्वराधिष्ठानेनाचैतन्यप्रवृत्तिश्चैतन्यप्रवृत्तिनियमौ चेति । ननु ईश्वरसद्भावे सर्वमिदं सम्भवेत्तत्रैव किं मानमिति चेत् शरीरानपेक्षोत्पत्तिमद् बुद्धिपूर्वकं कारणवत्त्वात्, यत्कारणवत्तद्बुद्धिपूर्वकं यथा रथः, तथा चैतत्तस्माद्बुद्धिपूर्वकमिति पञ्चावयवोपपन्नमनुमानमागमश्चेति । अत्र किरणावल्यादौ विस्तरो द्रष्टव्यः ।

स्वतन्त्रमिदम्भाष्यम् ।

(९ आकाशप्रकरणम् ।

(१)संक्षेपत आकाशादित्रयमेकग्रन्थेनाहाकाशेति । अपरजात्यभाव इति । व्यक्त्यभेद आकाशत्वादिजातिबाधक इत्यर्थः । संज्ञा इति । शुक्लादिकया निमित्तं विना साङ्केतिकं नाम तेषामिति भावः । तेष्वाकाशे द्रव्यन्तव्यवस्थापकगुणान्प्रदर्शयति तत्रेति ।

संयोगविभागाः । (१) शब्दः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुण-पूर्वकत्वादयावद्द्रव्यभावित्वादाश्रयादन्यत्रोपलब्धेश्च न स्पर्शवद्विशेषगुणः । बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादात्मान्तरग्राह्यत्वादात्मन्यसमवायादहङ्कारेण विभक्तग्रहणाच्च नात्मगु-

(१) ननु आकाशगुणत्वे किं प्रमाणम्? इत्यपेक्षायां प्राह शब्द इति । विशेषगुणाः कार्यद्रव्यसमवायिन एव भवन्ति, न गुणस्य शब्दस्य आश्रयस्याभावात् अपि तु कारणसमवायात् नित्याकाशगतस्य विभुत्वे विशेषगुणत्वमिति मत्वाह प्रत्यक्षत्वानुपपत्त्या परिशेषेण विशेषगुणत्वं प्रतिषेधति शब्द इति । अयमर्थः—शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः प्रत्यक्षत्वे सति अकारणगुणपूर्वकत्वात् सुखवत् । परमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षम् । विशेषगुणत्वागमात् तद्विशेषगुणविरोधः । हेत्वन्तरमाह अयावद्द्रव्यभावित्वादिति । यावद्द्रव्यं शब्दो न भवति तद्गताश्रयनाशं विना नाशात् । अत्रापि परमाणुरूपादौ व्यभिचारनिरासार्थं प्रत्यक्षत्वं सतीत्यनुवर्तनीयम् । पूर्ववत्प्रयोगो द्रष्टव्यः । अन्यहेतुमाह आश्रयादन्यत्रोपलब्धेरिति । आश्रयाभिमताच्छङ्खादेरन्यत्र कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ने नभस्युपलब्धेः । यदि शङ्खाश्रयः शब्दः स्यात् तर्हि तेन नोपलभ्येत कर्णविवरापिधान इव सर्वैरप्राप्तेः, अप्राप्तग्रहणे च सर्वत्र सर्वदा सर्वैः सर्वशब्दोपलब्धिप्रसङ्ग इत्याचार्याः । हेत्वन्तरमाह आश्रयादन्यत्रोपलब्धेरिति कन्दलीकाराः । नात्मगुण इति । शब्दो नात्मगुणः बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षात् रूपवत् । न च स्वरूपासिद्धोऽयमिति वाच्यम् श्रोत्रं बाह्येन्द्रियं प्रतिनियतविषयत्वाच्चक्षुर्वदिति तन्निरासात् । हेत्वन्तरमाह आत्मान्तरग्राह्यत्वादिति । आत्मगुणास्तु ग्राहकस्य एव गृह्यन्ते यथा सुखादयः नैवं शब्दः । इदं कुतः? अत आह आत्मन्यसमवायात्—ग्राहकासमवायादित्यर्थः । इदमप्यसिद्धमत आहाहङ्कारेणेत्याचार्याः । रूपादिवच्छब्दो नात्मगुण आत्मन्यसमवायादिति हेत्वन्तरमिति कन्दली । अहङ्कारेणेति । विभक्तस्य—व्यधिकर-

णः। श्रोत्रग्राह्यत्वाद्वैशेषिकगुणभावाच्च न दिक्कालमनसाम्। परिशेषाद् गुणो भूत्वा आकाशस्याधिगमे लिङ्गम्।

(१)शब्दलिङ्गाविशेषादेकत्वं सिद्धम्। तदनुविधानादेकपृथक्त्वम्। विभववचनात् परममहत्परिमाणम्। शब्दकारणत्ववचनात् संयोगविभागाविति। अतो गुणवत्वादनाश्रितत्वाच्च द्रव्यम्। समानासमानजातीयकारणाभावाच्च नित्यम्, सर्वप्राणिनां च शब्दोपलब्धौ

णस्य ग्रहणाच्चेत्यर्थः, य आत्मगुणः सोऽहङ्कारसमानाधिकरणो गृह्यते यथा सुख्यहमिति नैवं शब्दस्य ग्रहणम् अतो नात्मगुण इति भावः। श्रोत्रेति। शब्दो न दिक्कालमनोगुणः श्रोत्रग्राह्यत्वात्। अत्र श्रोत्रेत्युपलक्षणं ग्राह्यत्वादित्येव हेतुर्गन्धवदिति दृष्टान्तः। एवं शब्दो न दिक्कालमनोगुणः विशेषगुणभावात्सुखवदिति प्रयोगः परिशेषादिति। शब्दो द्रव्यसमवेतो गुणत्वाद्रूपवदित्यनेन द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे पूर्वोक्तानुमानैः क्लृप्तद्रव्यानाश्रितत्वे च सिद्धे शब्द आकाशद्रव्यगुणः गुणत्वे सति पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वादित्यनेन परिशेषानुमानेनाकाशसिद्धिरिति भावः।

अत्र (७२) (७३) (७४) सूत्राणि।

(१)शब्दलिङ्गेति। अत्र परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्येत्यादि (७५) (७७) (७८)सूत्राणि। तथाच सर्वत्राविशिष्टस्सन् एकः शब्द आकाशलिङ्गमिति आकाशमप्येकमित्यर्थः। तदन्विति। अत्र (७९) सूत्रम्। विभवेति। विभवान्महानाकाश इति (२७८) सूत्रम्। शब्देति। संयोगाद्विभागाच्छब्दाच्च शब्दस्य निष्पत्तिरिति (२१०) सूत्रेणाकाशगुणं शब्दं प्रति संयोगविभागयोः कारणत्वमुक्तं तेनाकाशे तयोः सिद्धिरित्यर्थः। गुणवत्वादित्यत्र घटोऽनाश्रितत्वादित्यत्र च परमाणुर्दृष्टान्तो बोध्यः। समानेति। समानजातीयं समवायिकारणमसमानजातीयमसमवायिकारणं निमित्त-

पादात्मकार्यत्वात् तेनात्मा समधिगम्यते। (१)शरीरसमवायिनीभ्यां च हिताहितप्राप्तिपरिहारयोग्याभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां रथकर्मणा सारथिवत् प्रयत्नवान् विग्रहस्याधिष्ठाताऽनुमीयते, प्राणादिभिश्चेति। कथं? शरीरपरिगृहीते

ज्ञात्वे व्यासंगो न स्यात् करणान्तरापेक्षायां च संज्ञाभेदमात्रम् । अथ करणतयाऽनुमितमेव ज्ञानाश्रयतयाप्यनुमास्यते अत आह स्वयं करणभावाच्चेति । सिद्धे हि चैतन्याश्रये कर्तरि करणं मनोऽनुमीयते तथा च धर्मिग्राहकप्रमाणबाध इति आचार्याः । कन्दलीकृतस्तु इतोपि ज्ञानं मनोगुणो न भवति तस्य स्वयं करणत्वादित्याह स्वयंकरणभावाच्चेति । मनो न चेतनं करणत्वात् घटवदिति वदन्ति । परिशेषादिति । प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणतयाऽऽत्मकार्यत्वात् पृथिव्याद्यसमवायित्वे सति कार्यत्वादित्यर्थः । तेन—ज्ञानेनात्मा समधिगम्यतेऽनुमीयते । तत्प्रयोगश्च—ज्ञानं पृथिव्याद्यतिरिक्तद्रव्याश्रितं तदनाश्रितत्वे सति कार्यत्वात् यन्न पृथिव्याद्यतिरिक्तद्रव्याश्रितं तदनाश्रितत्वे सति कार्यमपि न भवति यथा गन्धादिरिति ।

अत्र (१३५) सूत्रं ।

(२)आत्मसिद्धौ प्रमाणान्तरमाह शरीरेति । शरीरस्य प्रयत्नवदात्माधिष्ठितत्वेन प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रायेण भवत इति तत्समर्थकपदं निरूपणाय । [illegible] हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थं हिताहितयोः [illegible], बुद्धिपूर्वकत्वेति तदर्थः । [illegible] शरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितं [illegible] । हिताहित[illegible] चेष्टा प्रयत्नपूर्विका [illegible] [illegible]दिति वा ।

अत्र (१३६) (१३७) (१३०) (१३२) (१३४) सूत्राणि ।

[illegible] प्राणादिभिश्चेति । [illegible] प्राणापाना[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] प्राणापानादीनां [illegible] शरीरपरिगृहीतेति । शरीर[illegible]

वायौ विकृतकर्मदर्शनाद्भस्त्राध्मापयितेव, निमेषोन्मेषकर्मणा नियतेन दारुयन्त्रप्रयोक्तेव, देहस्य वृद्धिक्षतभग्नसंरोहणादिनिमित्तत्वात् गृहपतिरिव, अभिमतविषयग्राहककरणसम्बन्धनिमित्तेन मनःकर्मणा गृहकोणेषु पेलकप्रेरक इव दारकः, नयनविषयालोचनानन्तरं रसानुस्मृतिक्रमेण रसनविक्रियादर्शनादनेकगवाक्षान्तर्गतप्रेक्षकवदुभयदर्शी कश्चिदेको विज्ञायते । सुखदुःखे-

---

प्राणापानाख्ये वायौ विकृतमूर्ध्वाधोगमनरूपं यत्कर्म तद्दर्शनात् भस्त्राध्मापयितेव तत्प्रेरक आत्माऽनुमीयत इत्यर्थः । प्रयोगस्तु—जीवच्छरीरं भोक्तृप्रयत्नवदधिष्ठितं संमूर्छनाभावे सति विकृतक्रियापवनाश्रयत्वात् भस्त्रादिवदिति । निमेषेति । शरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितमिच्छाधीननिमेषोन्मेषवदवयवयोगित्वाद्दारुयन्त्रवदित्यनुमानेन निमेषोन्मेषकर्मणा दारुयन्त्रप्रयोक्तेव विग्रहस्य प्रयत्नवानात्माऽनुमीयत इत्यर्थः । जीवनलिङ्गकमनुमानमाह—देहस्येति । अनुमानं तु—शरीरवृक्षादि प्रयत्नवत्कृतं वृद्धिक्षतसंरोहणवत्त्वात् गृहस्थादिवत् इति । मनोगतिलिङ्गकमनुमानमुपन्यस्यति—अभिमतेत्यादिना । विषयग्राहककरणसम्बन्धहेतुर्यन्मनःकर्म तन्निमित्तेनेत्यर्थः । पेलकौ [illegible] । मनः [illegible] [illegible]

(१)अपाकजरूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगाः कारणगुणपूर्वकाः ॥

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा (२)अकारणगुणपूर्वकाः ॥

(३)बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दतूलपरिमाणोत्तरसंयोगनैमित्तिकद्रवत्वपरत्वापरत्वपाकजाः संयोगजाः ॥

संयोगविभागवेगाः (४)कर्मजाः ॥

शब्दोत्तरविभागौ (५)विभागजौ ॥

परत्वापरत्वद्वित्वद्विपृथक्त्वादयो (१)बुद्ध्यपेक्षाः॥

रूपरसगन्धानुष्णस्पर्शशब्दपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वस्नेहाः (२)समानजात्यारम्भकाः॥

सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चा(३)समानजात्यारम्भकाः॥

संयोगविभागसंख्यागुरुत्वद्रवत्वोष्णस्पर्शज्ञानधर्माधर्मसंस्काराः (४)समानासमानजात्यारम्भकाः॥

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषभावनाशब्दाः (५)स्वाश्रयसमवेतारम्भकाः॥

---

(१)बुद्ध्यपेक्षा इति। अपेक्षाबुद्धिजन्या इत्यर्थः। पूर्ववदादिपदार्थः। अत्र ३०२सूत्रम्।

(२)समानजात्यारम्भका इति। अत्रारम्भकत्वं कारणत्वमात्रं विवक्षितं न त्वसमवायिकारणत्वमन्यथा विजातीयपाकजानां निमित्तकारणस्योष्णस्पर्शस्य व्यवच्छेदोऽसङ्गतः स्यादिति। ननु तर्हि कथं रूपादीनां ज्ञानकारणता? [illegible] विवक्षितत्वात्।

अत्र २८२ ११० २९सूत्राणि।

(३)असमानेति। सुखमिच्छां जनयति दुःखं द्वेषं [illegible] विजातीयारम्भकत्वमेषामित्यर्थः। [illegible]

(४)समानासमानेति। संयोगाद्द्रव्यादि [illegible]

[illegible]

अत्र ११० [illegible] सूत्राणि।

(५)स्वाश्रयेति। अत्र ११० [illegible] सूत्राणि।

रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणस्नेहप्रयत्नाः (१)परत्रारम्भकाः ॥

संयोगविभागसंख्यैकपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्ववेगधर्माधर्मास्तू(२)भयत्रारम्भकाः ॥

(३)गुरुत्वद्रवत्ववेगप्रयत्नधर्माधर्मसंयोगविशेषाः क्रियाहेतवः ॥

रूपरसगन्धा(४)नुष्णस्पर्शसंख्यापरिमाणैकपृथक्त्वस्नेहशब्दानामसमवायिकारणत्वम् ॥

---

(१)परत्रेति । अत्र २४२सूत्रम् ।

(२)उभयत्रेति । स्वाश्रयेऽन्यत्र चेत्यर्थः । तन्तुसंयोगस्तेषु पटं, विषयेन्द्रियसंयोगश्चात्मनि ज्ञानं, वंशदलाकाशविभागः स्वाश्रये आकाशे शब्दं वंशदलद्वयविभागश्चाकाशे शब्दम्, अवयवसंख्याऽवयविन्येकत्वं स्वाश्रये च द्वित्वादिसंख्याम्, अवयवैकपृथक्त्वमवयविन्येकपृथक्त्वं स्वाश्रये द्विपृथक्त्वादिकं, कारणगतगुरुत्वद्रवत्ववेगाः कार्ये तान् स्वाश्रयेषु क्रियां, धर्माधर्मावात्मनि सुखदुःखेऽन्यत्राग्न्यादौ ज्वलनादिक्रियां यथास्वं जनयन्तीत्यर्थः ।

(३) गुरुत्वेत्यादि । गुरुत्वात्पतनं द्रवत्वात्स्यन्दनं वेगादिषावुत्तरकर्माणि प्रयत्नाच्छरीरादिक्रिया धर्माधर्माभ्यामग्न्यादिक्रिया संयोगविशेषान्नोदनाभिघातरूपादिष्वादिक्रिया भवतीति भावः । वेगपदं स्थितिस्थापकस्याप्युपलक्षकम् ।

अत्र १९८ १८७ १९७ १८९ १९० १८१ १८२ १८५ १८६ १९४ १९५तथा१९९सूत्रात् २०५सूत्रान्तं,२११ २१५ सूत्राणि च द्रष्टव्यानि ।

(४)अनुष्णेति । उष्णस्पर्शस्य पाकजोत्पत्तौ निमित्तत्वात्तद्वारणायानुष्णेति स्पर्शविशेषणम् । अत्र रूपरसगन्धानुष्णस्पर्शपरिमाणस्नेहानां समवाय्येकार्थसमवायात्, शब्दस्य समवायिकारणसमवायात्, संख्यापृथक्त्वयोश्च उभयथापि असमवायिकारणतेति बोध्यम् । अत्र १९ २२२ ३६१ सूत्राणि ।

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनानां (१)निमित्तकारणत्वम् ॥

संयोगविभागोष्णस्पर्शगुरुत्वद्रवत्ववेगानामुभयथा(२) कारणत्वम् ॥

परत्वापरत्वद्वित्वद्विपृथक्त्वादीनामकारणत्वम् ॥

संयोगविभागशब्दात्मविशेषगुणानां (३)प्रदेशवृत्तित्वम् ॥

(४)शेषाणामाश्रयव्यापित्वम् ॥

अपाकजरूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्व-सांसिद्धिकद्रवत्वगुरुत्वस्नेहानां यावद्द्रव्यभावित्वम् ॥

---

(१) निमित्तेति । निमित्तकारणत्वमेवैतेषां नासमवायित्वमित्य-थे पठ्यते । अत्र १९ सूत्रम् ।

(२) उभयथेति । असमवायिकारणत्वं निमित्तकारणत्वञ्चेत्यर्थः । यथा भेरीदण्डसंयोगः शब्दे निमित्तं भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायी, वंशदलविभागः शब्दे निमित्तं वंशदलाकाशविभागोऽसमवायी च, उष्णस्पर्शः पाकजे निमित्तं उष्णस्पर्शोऽसमवायी, गुरुत्वमभिघातादिक्रियायां निमित्तं पतनगुरुत्वयोरसमवायि च, द्रवत्वं सङ्ग्रहे निमित्तं द्रव्यस्यन्दनयोरसमवायि, वेगो वेगसमवायिकर्मण्यसमवायी अभिघाते च निमित्तमित्यर्थः । अत्र १९ सूत्रम् ।

[३]प्रदेशवृत्तित्वमिति । अव्याप्यवृत्तित्वमित्यर्थः ।

[४]शेषाणामिति । रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यादीनां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

शेषाणामयावद्द्रव्यभावित्वं चेति ॥

(१)रूपादीनां सर्वेषां गुणानां प्रत्येकमपरसाम
न्यसम्बन्धाद्रूपादिसञ्ज्ञा भवन्ति ॥

(२) रूपप्रकरणम् ।

(२)तत्र रूपं चक्षुर्ग्राह्यम् । पृथिव्युदकज्वलनवृ
त्ति द्रव्याद्युपलम्भकं नयनसहकारि शुक्लाद्यनेकप्रका
सलिलादिपरमाणुषु नित्यं पार्थिवपरमाणुष्वग्निसंयोगविरो
धि सर्वकार्यद्रव्येषु कारणगुणपूर्वकमाश्रयविनाशादेव
विनश्यतीति ॥

---

[१]सम्प्रति गुणानां परस्परवैधर्म्यप्रतिपादनायाह रूपादीना
मिति। रूपादिगुणानामेकैकं प्रत्यपरजातेः रूपत्वादिकायाः सम्बन्धा
द्रूपादिसंज्ञा-रूपमिति रस इति संज्ञा भवन्ति । रूपत्वाद्यपरसामा
न्यनिमित्ता रूपादिसंज्ञा रूपादीनां प्रत्येकं वैधर्म्यमित्यर्थः । नी
लपीतादिभेदेषु रूपं रूपमिति प्रत्ययानुवृत्त्या रूपत्वसामान्यसिद्धि
रित्यन्यत्र विस्तरः ।

(२)रूपप्रकरणम् ।

[२]सर्वपदार्थाभिव्यक्तिनिमित्तं रूपमादौ निरूपयति तत्र रूपमि-
ति। तत्र गुणेषु मध्ये। गुणत्वे सति चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वं रूपस्य लक्षणमि-
त्यर्थः। रूपत्वादिवारणाय विशेषणम। संख्यादिनिरासाय मात्रपद-
म्। आश्रयमाह पृथिवीति। अर्थक्रियाञ्चाह द्रव्यादीति। यस्मिन्नाश्र-
ये वर्तते तस्य द्रव्यस्य तद्गतगुणकर्मसामान्यानाञ्चोपलम्भकमित्य-
र्थः। गुणाश्चात्र संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापर-
त्वद्रवत्वस्नेहवेगा ग्राह्याः। करणोपकारित्वमाह नयनेति । स-
लिलादीति । आदिपदेन तेजःपरमाणुपरिग्रहः । अग्निसंयोगेति ।
अग्निसंयोगः पार्थिवपरमाणुरूपस्योत्पादको विनाशकश्चेति द्रष्ट-

(३) रसप्रकरणम् ।

रसो रसनग्राह्यः। पृथिव्युदकवृत्तिः जीवनपुष्टि(१)-बलारोग्यनिमित्तम् रसनसहकारी मधुराम्ललवणतिक्त-कटुकषायभेदभिन्नः । अस्यापि नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयो रूपवत् ॥

(४) गन्धप्रकरणम् ।

गन्धो घ्राणग्राह्यः । पृथिवीवृत्तिः घ्राणसहकारी सुरभिरसुरभिश्च । अस्यापि पूर्ववदुत्पत्त्यादयो(२) व्याख्याताः ॥

(५) स्पर्शप्रकरणम् ।

स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यः । क्षित्युदकज्वलनपव-

व्यम् । आश्रयविनाशादेवेति । न तु पिठरपाकवादिनामिवाग्निसंयोगादपीत्येवकारार्थः । अत्र ३२६ १६४ ४९ ५० ५१ १६२ २५९ २६० २५८ २६१ २६२२६३ सूत्राणि ।

(३)रसप्रकरणम् ।

[१]पुष्टिरिति । शरीरावयवोपचय इत्यर्थः । रसनसहकारीति । रससमवेतरासनप्रत्यक्षे सहकारिकारणमिति भावः । रूपवादिति । रसोपि पार्थिवपरमाणुषु अग्निसंयोगादुत्पत्तिविनाशवान् जलपरमाणुषु नित्यः,कार्ये कारणगुणपूर्वकः,आश्रयनाशान्नश्यति चेत्यर्थः । अत्र १६५ ३२६ ४९ ५० तथा २५८ सूत्रात् २६३ सूत्रान्तं द्रष्टव्यम् ।

(४)गन्धप्रकरणम् ।

[२]उत्पत्त्यादय इति । गन्धस्य नित्यत्वाभावात्तद्विहायोत्पत्त्यादय इत्युक्तम् । पूर्ववदिति । रसवदित्यर्थः । अन्यत्सुगमम् । अत्र १६५ ३२५ ४९ ८१ तथा २५८ सूत्रात् २६३ सूत्रान्तं च द्रष्टव्यम् ।

(५)स्पर्शप्रकरणम् ।

नवृत्तिः त्वक्सहकारी (१)रूपानुविधायी शीतोष्ण
ष्णाशीतभेदात् त्रिविधः। अस्यापि नित्यानित्यत्व
त्तयः पूर्ववत् ॥

(६) पाककजप्रकरणम् ।

(२)पार्थिवपरमाणुरूपादीनां पाकजोत्पत्तिविध
म्। घटादेरामद्रव्यस्याग्निना सम्बद्धस्याग्न्यभिघातान्नो
नाद्वा तदारम्भकेष्वणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते तेभ्यो विभा
विभागेभ्यः संयोगविनाशाः संयोगविनाशेभ्यश्च का
द्रव्यं विनश्यति। तस्मिन् विनष्टे स्वतन्त्रेषु परमाणुष्वग्नि
संयोगादौष्ण्यापेक्षा(३)च्छ्यामादीनां विनाशः पुनरन्य
स्मादग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षात् पाकजा जायन्ते। तद

---

[१]रूपानुविधायीति। रूपव्यापक इत्यर्थः रूपवति नित्य
स्पर्शसद्भावात्। पूर्ववदिति। रसवदित्यर्थः गन्धे नित्यत्वाभावा
अत्र१६५ ३२६ ४९ ५० ५१ ५२तथा२५८सूत्रात्२६३सूत्रान्तं च द्रष्टव

(६)पाकजप्रकरणम्।

[२]पार्थिवपरमाणुरूपादीनामुत्पत्तिविनाशौ दर्शयन् पाकज
क्रियान्तेषामाह पार्थिवेति। पृथिव्याः कार्यरूपायाः इमे कारणं परम
णवः पार्थिवपरमाणवः तेषां पाकजोत्पत्तिविधिः कथ्यत इति शेष
पीलुपाकवादेन तद्दर्शयति घटादेरित्यादिना रूपाद्युत्पत्तिरित्यन्ते
न। शरावादिरादिपदार्थः। अभिघातान्नोदनाद्वेति। तदाख्यसंयोग
विशेषादित्यर्थः। घटादिसंयुक्तोदकपरमाणुनिवृत्त्यर्थन्तदारम्भके
इति। घटाद्यारम्भकेष्वित्यर्थः। कार्यद्रव्यं द्व्यणुकरूपमित्यर्थः।

अत्र १९९ २९० ३२८ दृष्टान्तभाष्यतासूत्राणि।

[३]श्यामादीनामिति। रसगंधस्पर्शा आदिपदेन ग्राह्याः। पाकज
इति। रूपादय इति शेषः। अत्र परमाणुषु पाकजोत्पत्तौ पूर्वरूपवि

न्तरं भोगिनामदृष्टापेक्षादात्माणुसंयोगादुत्पन्नपाकजेष्व-णुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगात् द्व्यणुकादिक्रमेण कार्यद्रव्यमुत्पद्यते । तत्र च कारणगुणप्रक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः । न च कार्यद्रव्य एव रूपाद्युत्पत्तिर्विनाशो वा सम्भवति सर्वावयवेष्वन्तर्बहिश्च वर्तमानस्याग्निना व्याप्त्यभावाद् अणुप्रवेशादपि च व्याप्तिर्न सम्भवति कार्यद्रव्यविनाशादिति ॥

नाशे रूपान्तरोत्पत्तिः अवयवविनाशे च पूर्वरूपनाशः प्रमाणम् । विनाशोत्पत्तिकारणौ वह्निसंयोगौ च भिन्नौ तन्तुरूपादिविनाशोत्पादयोर्भिन्नकारणवतोः प्रत्यक्षदर्शनात् इत्यादिकं विस्तरेण कन्दल्यादौ द्रष्टव्यम् । द्व्यणुकादिप्रक्रमेणेति । द्वाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकं त्रिभिस्तैस्त्र्यणुकमित्यादि क्रमेणेत्यर्थः । एतदाशयेनैव मुक्तावल्यादौ क्षणप्रक्रिया विश्वनाथादिभिः प्रदर्शिता तत्रैव द्रष्टव्या । पिठरपाकवादिमतेनाशंक्य समाधत्ते न चेति । वर्तमानस्य द्रव्यस्येति शेषः । व्याप्त्यभावादिति । तथा च बहिःस्थिताग्निना सर्वावयवसम्बन्धावयविव्यापकस्य संयोगस्याभावात् कार्यरूपाद्युत्पत्तिविनाशयोरनुकूलमन्तर्वर्तिनामपाकजत्वप्रसङ्गादिति भावः । ननु घटाद्यवयविनां सच्छिद्रतया तत्र तेजोऽवयवानां सूक्ष्माणां प्रवेशेन व्याप्तिसंभवात्कथं कार्यद्रव्ये न रूपाद्युत्पाद इति आशंक्याह अण्विति । इदमत्र तात्पर्यम् । निरन्तरेषु घटाद्यवयविषु तदवयवविभागं विना तेजःपरमाणूनामपि प्रवेशो न संभवतीति क्रियमाणेषु अवयवेषु क्रियाविभागादिक्रमेण द्रव्यारंभकसंयोगविनाशादवश्यं द्रव्यविनाशो वाच्य इति सुतरामस्याणुप्रवेशाद्वेति ।

अत्र २६२ १९९ २९० २६२ २६३ १६९ सूत्राणि ।

(७) संख्याप्रकरणम् ।

(१) एकादिव्यवहारहेतुः संख्या । सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च । तत्रैकद्रव्यायाः सलिलादिपरमाणुरूपादीनामिव नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः ।

अनेकद्रव्या तु द्वित्वादिका परार्धान्ता । तस्याः खल्वेकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिरपेक्षाबुद्धिविनाशाद् विनाश इति । कथम् ? यदा बोद्धुश्चक्षुषा समानासमानजातीययोर्द्रव्ययोः सन्निकर्षे सति तत्संयुक्तसमवेतसमवेतैकत्वसामान्यज्ञानोत्पत्तावेकत्वसामान्यतत्सम्बन्धज्ञानेभ्य एकगुणयोरनेकविषयिण्येका बुद्धिरुत्पद्यते तदा तामपेक्ष्यैकत्वाभ्यां

---

(७) संख्याप्रकरणम् ।

(१) उद्देशक्रमप्राप्तां संख्यामाह एकेति । एकं द्वे त्रीणीति व्यवहारो विशेषणकृतः विशिष्टव्यवहारत्वात् दण्डीति व्यवहारवत् इत्यनुमानेन तादृशव्यवहारविशेषणतया संख्यासिद्धिरित्यर्थः । गणितव्यवहारासाधारणकारणत्वं संख्यात्वमिति भावः । अत्र (२८२) सूत्रम् । न चायं रूपादिविषयः तद्विलक्षणत्वात् । नापि निर्विषयः [illegible] [illegible] । नित्यानित्येति । [illegible] न तु [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]

स्वाश्रययोर्द्वित्वमारभ्यते ततः पुनस्तस्मिन् द्वित्वसामान्यज्ञानमुत्पद्यते तस्माद् द्वित्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता द्वित्वसामान्यतत्सम्बन्धतज्ज्ञानेभ्यो द्वित्वगुणबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । तत इदानीमपेक्षाबुद्धिविनाशाद्द्वित्वगुणस्य विनश्यत्ता, द्वित्वगुणज्ञानं द्वित्वसामान्यज्ञानस्य विनाशकारणं द्वित्वगुणतज्ज्ञानसम्बन्धेभ्यो द्वे द्रव्ये इति द्रव्यबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । तदनन्तरं द्वे द्रव्ये इति द्रव्य-

---

मूहालम्बनरूपा एका बुद्धिरिति भावः इयमेवापेक्षाबुद्धिः । तामिति। बुद्धिमित्यर्थः । द्वित्वमारभ्यते इति । तस्या द्वित्वोत्पादकत्वं चापेक्षाबुद्धिर्द्वित्वोत्पादिका व्यञ्जकत्वानुपपत्तौ तेनानुविधीयमानत्वाच्छब्दं प्रति संयोगविभागवदित्यनुमानेन द्रष्टव्यम्।अत्र स्वाश्रयौ समवायिहेतू एकत्वगुणावसमवायिनौ अनेकविषया बुद्धिश्च निमित्तमिति बोध्यम्। द्वित्वसामान्यज्ञानमिति। द्वित्वत्वसामान्यविषयकं विशेषणज्ञानमित्यर्थः । विनश्यत्तेति । विनाशहेतुसांनिध्यमित्यर्थः । एवमुत्पद्यमानतोत्पत्तिकारणसामीप्यं बोध्यम् । इत्येकः काल इति । द्वित्वसामान्यज्ञानमपेक्षाबुद्धिविनाशकं गुणबुद्ध्युत्पादकञ्चेति उत्पादकविनाशयोरैक्यादेकः कालः इति भावः । तत इदानीमिति । मुक्तिदशायामन्त्यतत्त्वज्ञाननाशस्य शरीरविनाशहेतुकस्य सर्वसिद्धस्य दृष्टत्वान्निमित्तकारणादपि गुणनाशोऽभ्युपगन्तव्य इति अपेक्षाबुद्धिविनाशस्य द्वित्वनाशहेतुतोक्ता, एवं बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराविरोधाद्द्वित्वगुणज्ञानन्तत्सामान्यबुद्धिविनाशकत्वेनोक्तम् तयोश्च यौगपद्यात्तयोर्विनश्यत्तायौगपद्यमिति भावः । द्वित्वगुणतज्ज्ञानसम्बन्धेभ्य इति । उक्तद्वित्वगुणज्ञानं द्रव्यज्ञानस्यापि हेतुरिति गुणबुद्ध्युत्पाद एवैकस्योत्पद्यमानताऽपरस्य विनश्यत्तेत्युभयञ्चैवेत्येकः काल इति भावः । तदनन्तरमिति । द्वे द्रव्ये इति ज्ञानोत्पत्तौ पूर्वोक्तद्वित्वगुणतज्ज्ञानस-

ज्ञानस्योत्पादः द्वित्वस्य विनाशः द्वित्वगुणबुद्धेर्विन- श्यत्ता, द्रव्यज्ञानात् संस्कारस्योत्पद्यमानतेत्येकः कालः तदनन्तरं द्रव्यज्ञानाद् द्वित्वगुणबुद्धेर्विनाशो द्रव्यबुद्धे- रपि संस्कारात् ।

(१)एतेन त्रित्वाद्युत्पत्तिरपि व्याख्याता। एकत्वेभ्यो- ऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिरपेक्षाबुद्धिविनाशाच्च

क्षयन्धेभ्यो द्वित्वस्य नाशो, गुणबुद्धेर्विनश्यत्ता द्रव्यज्ञानात्संस्का- रस्योत्पद्यमानता चेत्येकः कालः । तत्र च द्रव्यबुद्धिरेव संस्का- रस्योत्पादिका गुणबुद्धिविनाशिका चेति तयोरुत्पद्यमानता विन- श्यत्ता च बोध्या । ततः किमत आह तदनन्तरं द्रव्यज्ञानाद्द्वित्व- गुणबुद्धेर्विनाश इति । संस्कारस्योत्पाद इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

[१]एतेनेति ।अनेन विनाशोऽपीत्यर्थः । त्रित्वाद्युत्पत्तिविनाश- प्रकारमाह एकत्वेभ्य इत्यादि विनाश इत्यन्तम् । अक्षरार्थः पूर्ववत् । अत्रायं प्रक्रियाप्रकारसङ्क्षेपः—पूर्वमिन्द्रियसंनिकर्षस्तस्मादेकत्वसा- मान्यबुद्धिस्ततोऽपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वं तस्माद्द्वित्वसामान्यज्ञानं त- स्माद्द्वित्वगुणज्ञानं ततो द्रव्यज्ञानं ततः संस्कार इत्युत्पादक्रमः । विनाशक्रमस्तु—अपेक्षाबुद्धित एकत्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्ति- समकालं विनाशः, अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञानात् द्वित्वगुण- बुद्धिसमकालं, द्वित्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वगुणज्ञानात्, द्वित्वस्या- पेक्षाबुद्धिविनाशात् द्रव्यबुद्धिसमकालं, गुणबुद्धेर्द्रव्यबुद्धितः सं- स्कारोत्पत्तिसमकालं, द्रव्यबुद्धेस्तदनन्तरं संस्कारादिति । प्रमा- णन्तु संस्कारे—द्वित्वविशिष्टद्रव्यस्मरणं, गुणज्ञाने द्रव्यबुद्धिः, सा- मान्यज्ञानं गुणबुद्धिरित्यूहनीयम् । एतेन शतसंख्याद्युत्पत्ति- र्दर्शिता तथाहि एकैकगुणेषु प्रत्येकमनुभूतेषु क्रमिकसंस्काराणा- मन्त्यगुणानुभवोत्तरं शतव्यवहारप्रवर्तकादृष्टविशेषाद् युगपदभिव्य- क्तानामेकविषयकस्मरणोत्पादे सत्यनुभवस्मरणरूपाभ्यामपेक्षाबुद्धि- भ्यां क्रमिकेषु ज्ञानसंख्योत्पत्तौ सर्वद्रव्यसंस्कारसाधारणसहकृतया

विनाश इति । क्वचिच्चाश्रयविनाशादिति । कथम्? यदैकत्वाधारावयवे कर्मोत्पद्यते तदैवैकत्वसामान्यज्ञानमुत्पद्यते कर्मणा चावयवान्तराद्विभागः क्रियते अपेक्षाबुद्धेश्चोत्पत्तिः । ततो यस्मिन्नेव काले विभागात् संयोगविनाशस्तस्मिन्नेव काले द्वित्वमुत्पद्यते संयोगविनाशाद् द्रव्यविनाशः सामान्यबुद्धेश्चोत्पत्तिः । ततो यस्मिन्नेव काले सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः तस्मिन्नेव काले आश्रयविनाशाद् द्वित्वविनाश इति शोभनमेतद्विधानम् वध्यघातकपक्षे, सहानवस्थानलक्षणे तु विरोधे द्रव्यज्ञानानुत्पत्तिप्रस-

---

[illegible]

ङ्गः । कथम् ? गुणबुद्धिसमकालमपेक्षाबुद्धिविनाशाद् द्वित्वविनाशे तदपेक्षस्य द्वे द्रव्ये इति द्रव्यज्ञानस्यानुत्पत्तिप्रसङ्ग इति ।

लैङ्गिकवज्ज्ञानमात्रादिति(१)चेत्स्यान्मतम्—यथाऽभूतं भूतस्येत्यत्र लिङ्गाभावेऽपि ज्ञानमात्रादनुमानम् तथा गुणविनाशेऽपि गुणबुद्धिमात्रात् द्रव्यप्रत्ययः स्यादिति । न । विशेष्यज्ञानत्वात् । न हि विशेष्यज्ञानं सारूप्याद्विशेषणसम्बन्धमन्तरेण भवितुमर्हति । तथा चाह सूत्रकारः—"समवायिनः श्वैत्याच्छ्वैत्यबुद्धेः श्वेते बुद्धिस्ते कार्यकारणभूते" [अ०८ आ०१ सू०९]

यति कथमिति । तथा च द्वित्वकाल एवापेक्षाबुद्धिविनाशात्, गुणबुद्धिकाले चापेक्षाबुद्ध्यभावेन द्वित्वनाशात् कथं द्वे द्रव्ये इति बुद्धिः ? विशेषणादिज्ञानपूर्वकत्वाद्विशिष्टबुद्धेरिति भावः ।

[१]स्यान्मतमिति,—लैङ्गिकवदित्यस्य व्याख्यानम् । मतं स्याच्छङ्कितुः परस्येत्यर्थः । अभूतमिति(१२७)वैशेषिकं सूत्रम् । यथा आशुतरविनाशितयाऽविद्यमानमपि शब्दबुद्ध्यादिलिङ्गं विद्यमानवीणात्मादिलिङ्ग्यनुमापकं ज्ञानमात्राद्भवति तथा गुणबुद्धिकाले द्वित्वनाशेऽपि तज्ज्ञानमुक्तविशिष्टबुद्धिजनकं स्यादित्येष आक्षेप्तुराशयः स्यादिति भावः । परिहरति नेति । विवृणोति न हीति । सारूप्याद्विशेष्यस्वरूपानुरञ्जकत्वाद्विशेषणस्य तत्सम्बन्धज्ञानमन्तरेण विशेष्यज्ञानं कथं स्यादित्यर्थः । अत्रार्थे सूत्रकारं प्रमाणयति तथाहीति । समवायिन इति (३१८) सूत्रम् । समवेताच्छ्वैत्यगुणाच्छ्वैत्यबुद्धेः श्वेते द्रव्ये श्वेतं द्रव्यमिति बुद्धिर्भवति । ते विशेषणविशेष्यज्ञाने कार्यकारणस्वभावे इति सूत्राक्षरार्थः । अत्र समवायिन इति सम्बन्धस्य, श्वैत्यादिति विशेषणस्य, श्वैत्यबुद्धेरिति च ज्ञानस्य

इति । न तु लैङ्गिकं ज्ञानमभेदेनोत्पद्यते तस्माद्विषमोऽयमुपन्यासः । न आशूत्पत्तेः यथा शब्दवदाकाशमित्यत्र त्रीणि ज्ञानान्याशूत्पद्यन्ते तथा द्वित्वादिज्ञानोत्पत्तावित्यदोषः । वध्यघातकपक्षेऽपि समानो दोष इति चेत् स्यान्मतम्—ननु वध्यघातकपक्षेऽपि तर्हि द्रव्यज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गः । कथम् ? द्वित्वसामान्यबुद्धिसमकालं संस्कारादपेक्षाबुद्धिविनाशादिति । न समू-

---

कारणत्वमुक्तम् । श्वेते बुद्धिरिति च श्वेतद्रव्यविषया बुद्धिः फलम् । लैङ्गिकस्यास्माद्भेदमाह नत्विति । अभेदेन—सारूप्येण । नहि भवति शब्दः शब्दवती वा वीणेति, किन्तूपलभ्यमानः शब्दो वीणाकार्यः एवंभूतशब्दत्वादिति साध्यसाधनभेदेन वैयधिकरण्येनेति विषमोऽयं लैङ्गिकवादिनि दृष्टान्तोपन्यास इति भावः । एवं बुद्धावपि बोध्यम् । द्वे द्रव्ये इति—ज्ञानतुल्यो नायं दृष्टान्त इति तात्पर्यम् । ननु यदि द्वित्वरूपं विशेषणं नष्टं तर्हि श्यामोऽयं कुम्भ आसीदितिवद् द्वित्वमासीदिति स्यान्न त्विदानीं द्वयं द्रव्यमिति, तथा द्वे द्रव्ये इत्यत्र यथा द्रव्यप्रतिभास एवमुपसर्जनं द्वित्वमपि भासतेऽविद्यमानस्य च तस्य कथं प्रतिभासस्तस्माद्विनष्टमेव द्वित्वं विशेषणतालक्षणं वक्तव्यमिति शङ्काद्वयं मनसि कृत्वाह नाशूत्पत्तेरिति । तदनुरूपं दृष्टान्तमाह यथेति । तथा च यथा शब्दवदाकाशमित्यत्र त्रयाणां शब्दाकाशशब्दविशिष्टज्ञानानामाशूत्पादात्कालव्यवधानेन युगपत्प्रतिभासाभिमानस्तथा द्वित्वगुणद्रव्यज्ञानयोः शीघ्रमुत्पादात् क्षणमध्ये द्वित्वद्रव्ययोरेकस्मिन्नेव काले प्रतिभास इति इदम् । शङ्कते वध्यघातकेति । शङ्कातात्पर्यं स्थापयति स्यान्मतमिति । द्रव्यज्ञानकाले गुणबुद्धिसमकालं द्वित्वनाशे द्रव्यज्ञानानुत्पत्तिरिति कृत्वमपि दर्शयति कथं द्वित्वेति । तथापि सहानवस्थानलक्षण द्वित्वाद्युत्पत्तिसामान्यज्ञानकालेऽगदस्थानं गुणबुद्धिसमकालं गुण-

भावमपेक्ष्य भाक्तोऽणुत्वव्यवहारः । दीर्घत्वह्रस्वत्वे चोत्पाद्यमहदणुत्वैकार्थसमवेते । समिदिक्षुवंशादिष्वञ्जसा दीर्घेष्वपि तत्प्रकर्षभावाभावमपेक्ष्य भाक्तो ह्रस्वत्वव्यवहारः ।

अनित्यं चतुर्विधमपि संख्या-परिमाण-प्रचययोनि । तत्रेश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना परमाणुद्व्यणुकेषु ब-

---

च कुवलये तत्त्वतो महत्त्वे व्यवस्थिते आमलकप्रकर्षभावाभावमपेक्ष्य भाक्तोऽणुत्वव्यवहारः स च द्व्यणुकेप्यस्तीतिसादृश्यादौपचारिकी प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् । उभाभ्यां भज्यत इति भक्तिः भक्तिश्च प्रकर्षभावाभावः महत्परिमाणाभाव इति यावत् । तामपेक्ष्य भवतीति भाक्तशब्दार्थः । दीर्घत्वह्रस्वत्वयोर्विशेषमाह दीर्घत्वह्रस्वत्व इति । उत्पाद्ये च ते महत्त्वाणुत्वे चेति ताभ्यामेकस्मिन्नर्थे समवेते । यत्रोत्पाद्यं महत्त्वं द्व्यणुकादौ तत्र तादृशं दीर्घत्वं, यत्र चोत्पाद्यमणुत्वं द्व्यणुके तत्रोत्पाद्यं ह्रस्वत्वमित्यर्थः । ननूत्पाद्याणुत्वह्रस्वत्वयोर्व्याप्तिस्वीकारे कथं वंशाद्यपेक्षयेक्ष्वादौ ह्रस्वत्वव्यवहार इत्याशंक्याह समिदिक्ष्विति । अञ्जसा परमार्थतः । दीर्घत्वोत्पत्तौ कारणोपपत्तेर्वंशे यो दीर्घत्वस्य प्रकर्षभावः दीर्घातिशययोगित्वं तदभाव इक्षौ तमपेक्ष्येक्ष्वादौ ह्रस्वत्वव्यवहारो भाक्तः । स हि मुख्ये ह्रस्वेऽप्यस्तीत्युभाभ्यां भज्यत इति भाक्तिस्तत्कृत इति भावः । एवं समिध्यपि बोध्यम् । कस्माद्दीर्घव्यवहारस्तत्र न गौण इति चेत् उत्पत्तिकारणासम्भवात् । सर्वत्रैवैवंसति भाक्तो ह्रस्वत्वव्यवहारः स्यादिति तु न शङ्कनीयं मुख्याभावे गौणस्य सम्भवादित्यन्यत्र विस्तरः ।

अत्र २७४ २७२ २७९ २८० १८१ २७५ २७६, २६७ १६८ २६९ सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

एवं विभागमाश्रयं च निरूप्य कारणं निरूपयति । अनित्यश्चतुर्विधमपीति ।

हुत्वसङ्ख्या तैरारब्धे कार्यद्रव्ये त्र्यणुकादिलक्षणे रूपाद्युत्पत्तिसमकालं महत्त्वं दीर्घत्वं च करोति ।

द्विबहुभिर्महद्भिश्चारब्धे कार्यद्रव्ये कारणमहत्त्वान्येव महत्त्वमारभन्ते न बहुत्वम् । समानसङ्ख्यैश्चारब्धेऽतिशयदर्शनात् ।

संख्याकारणं परिमाणमुदाहरति तत्रेति । द्व्यणुकेष्वस्मदादीनामपेक्षाबुद्ध्यभावादाहेश्वरेति । बुद्धिरपेक्षाबुद्धिः तामपेक्ष्योत्पन्ना द्वाभ्यां द्वाभ्यां परमाणुभ्यामुत्पन्नानि द्व्यणुकानि परमाणुद्व्यणुकानि तेषु बहुत्वसंख्या तैर्द्व्यणुकैरारब्धे त्र्यणुकादिकार्यद्रव्ये रूपाद्युत्पत्तिकाल एव महत्त्वं दीर्घत्वं च करोतीत्यर्थः । किं पुनरत्र प्रमाणं संख्यैव महत्त्वं करोति? इति चेत् परिशेषानुमानमेव । तथा च प्रयोगः—त्र्यणुकपरिमाणं बहुत्वसंख्याकार्यं परिमाणप्रचयासम्भवे सति कार्यमहत्त्वात् यन्न बहुत्वकार्यं न तदेवं यथा द्व्यणुकपरिमाणं तूलकपरिमाणं वा । विपक्षे कारणानुपपत्तौ कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्ग एव बाधकम् । न तावद्द्व्यणुकगतरूपादीनां तत्कारणत्वसम्भवस्तेषां कार्ये समानजातीयगुणारम्भकत्वात् । द्व्यणुकपरिमाणस्य त्र्यणुकपरिमाणारम्भकत्वे परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणारम्भकत्वनियमात् त्र्यणुकस्याणुतरत्वापत्त्या महत्त्वानुपपत्तिरिति बहुत्वसंख्यैव महत्त्वं करोतीत्यप्रतिहतम् ।

एवं सति बहुत्वमेवास्तु सर्वत्र महत्त्वकारणं न महत्त्वमतमाह द्विबहुभिरिति । द्वौ च बहवश्च तैर्महद्भिरारब्धे कार्यद्रव्ये कारणमहत्त्वे च कारणमहत्त्वानि च तान्येव महत्त्वमारभन्ते न बहुत्वं समानसंख्यैरारब्धयोर्द्रव्ययोः स्थूलारब्धे महत्त्वातिशयदर्शनात् संख्यायाः कारणत्वे कार्यविशेषो न स्यात् तस्या अविशेषादिति भावः । यत्र द्वाभ्यामशिथिलाभ्यामारम्भस्तत्र बहुत्वप्रचययोरसम्भव एव । समानमहत्त्वैरल्पसंख्यैरारब्धमपेक्ष्य संख्यात एवातिशयदर्शनात् संख्याया अपि कारणत्वमित्येकस्य द्वयोर्वा यथा स-

प्रचयश्च तूलपिण्डयोर्वर्तमानः पिण्डारम्भकावयवप्रशिथिलसंयोगानपेक्षमाण इतरेतरपिण्डावयवसंयोगापेक्षो घा द्वितूलके महत्त्वमारभते न वहुत्वमहत्त्वानि । समानसङ्ख्यापलपरिमाणैरारब्धेऽतिशयदर्शनात् ।

द्वित्वसङ्ख्या चाण्वोर्वर्तमाना द्व्यणुकेऽणुत्वमारभते । महत्त्ववत् त्र्यणुकादौ कारणवहुत्वमहत्त्वसमानजातीयप्रचयेभ्यो दीर्घत्वस्योत्पत्तिः । अणुत्ववत् द्व्यणुके द्वित्वसङ्ख्यातो ह्रस्वत्वस्योत्पत्तिः ।

म्भवं कारणत्वं सुधीभिर्विभावनीयम ।

प्रचयहेतुकमाह प्रचयश्चेति । शिथिलाख्यो द्रव्यारम्भकः संयोगविशेषः द्वितूलकद्रव्यारम्भकयोस्तूलपिण्डयोर्वर्तमानः प्रत्येकं पिण्डयोरारम्भकान्प्रशिथिलानवयवसंयोगानपेक्षमाणःपरस्परापिण्डयोरवयवानां परस्परसंयोगानपेक्षमाणो वा द्वितूलकं महत्त्वं जनयति न वहुत्वमहत्त्वानिवहुत्वस्य तत्राभावात् महत्त्वस्य सतोपि प्रचयापेक्षत्वादन्यथा गुरुत्वस्य तुल्यतया मूलभूतानां त्र्यणुकादीनान्तुल्यसङ्ख्यतया च परिमाणातिशयानुपपत्तिरित्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह समानेति । अयमाशयः । संख्यायाः कारणत्वे समसंख्यैस्त्रिभिः प्रशिथिलैर्निविडैश्च संयोगैरारब्धद्रव्ययोः प्रशिथिलसंयोगारब्धे निविडसंयोगारब्धापेक्षया महत्त्वातिशयो न दृश्येत । एवं महत्त्वस्यापि हेतुत्वेऽप्रचितारब्धापेक्षया प्रचितारब्धे परिमाणातिशयो न स्यादिति ।

अणुत्वोत्पत्तिमाह द्वित्वसंख्या चेति । द्व्यणुकद्रव्यत्वेन परिमाणस्य सर्वथा स्वीकार्यतया महत्त्वे कारणाभावेन पूर्वयुक्त्या परमाणुपरिमाणस्य चाकारणत्वात् संख्यैव द्व्यणुकाणुपरिमाणे कारणमित्यर्थः । दीर्घत्वोत्पत्तिमाह महत्त्ववदिति । यथा महत्त्वस्य कारणवहुत्वात्समानजातीयात् कारणमहत्त्वात्प्रचयाच्चोत्पत्तिस्तथा दीर्घत्वस्येत्यर्थः । इमामेव ह्रस्वत्वेऽतिदिशति अणुत्ववदिति ।

अथ त्र्यणुकादिषु वर्तमानयोर्महत्त्वदीर्घत्वयोः परस्परतः को विशेषः, द्व्यणुकेषु चाणुत्वह्रस्वत्वयोरिति?

तत्रास्ति महत्त्वदीर्घत्वयोः परस्परतो विशेषः महत्सु दीर्घमानीयतां दीर्घेषु च महदानीयतामिति विशिष्टव्यवहारदर्शनादिति। अणुत्वह्रस्वत्वयोस्तु परस्परतो विशेषस्तद्दर्शिनां प्रत्यक्ष इति।

तच्चतुर्विधमपि परिमाणमुत्पाद्यमाश्रयविनाशादेव विनश्यतीति॥

(९) पृथक्त्वप्रकरणम्।

पृथक्त्वमपोद्धारव्यवहारकारणम्। तत्पुनरेकद्रव्य-

दीर्घत्वह्रस्वत्वयोर्महत्त्वाणुत्वान्तर्भावाभिप्रायेण क्रमशः शङ्कते अथेति।

तथैवोत्तरयति तत्रेति। अभेदे निर्धारणानुपपत्त्या दीर्घेषु महदानीयतामिति प्रत्ययो न स्यात् इति भावः। तद्दर्शिनामिति। योगिनामित्यर्थः। अस्माकं भाक्तव्यवहारापौनरुक्त्यान्यथानुपपत्तिस्तद्भेदे प्रमाणमिति तुशब्दार्थः।

उत्पत्तिमुक्त्वा नाशमाह तदिति। नित्यपरिमाणव्यावृत्तये उत्पाद्यमित्युक्तम्। आश्रये सत्यपि शरीरादौ परिमाणनिवृत्तिरिति प्राभाकरमतदूषणायैवकारः विनाशे परिमाणान्तरोत्पत्तौ च हेत्वभावात् इति आलोचनीयम्।

अत्र २६५ २६६ २७३ सूत्राणि।

(९) पृथक्त्वप्रकरणम्।

पृथक्त्वमाह पृथक्त्वमिति। अवधिव्यङ्ग्यत्वे सति एकमात्रवृत्तिवृत्त्यनेकमात्रवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं पृथक्त्वमित्यर्थः। तत्र प्रमाणं घटोऽयमिदमस्मात् पृथगित्यबाधितं प्रत्यक्षमेव। नन्वि-

मनेकद्रव्यं च। तस्य तु नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः सङ्ख्यया व्याख्याताः।

एतावांस्तु विशेषः—एकत्वादिवदेकपृथक्त्वादिष्वपरसामान्याभावः सङ्ख्यया तु विशिष्यते तद्विशिष्टव्यवहारदर्शनादिति॥

तरेतराभावेनैव सामंजस्येऽन्यथासिद्धेर्न गुणान्तरं पृथक्त्वमिति चेन्न पृथक्त्वस्यावधिनिरूप्यत्वादन्योन्याभावस्य च प्रतियोगिनिरूप्यत्वात् इदमस्मात् पृथगिदमिदं नेति प्रतीतिभेददर्शनात्। विधिप्रत्ययविषयत्वायोगान्नान्योन्याभावः पृथक्त्वमिति कन्दलीकाराः। अधिकं किरणावल्यादौ द्रष्टव्यम्। अक्षरार्थस्तु एतस्मादिदं पृथगित्यादिज्ञानं अभिधानञ्च अपवृज्यापेक्ष्य य उद्धारो निर्धारणं स अपोद्धारः स चासौ व्यवहारश्च तस्य कारणं पृथक्त्वमिति। तत्पुनरिति। एकद्रव्यवृत्तिपरिमाणात् अस्यानेकद्रव्यवृत्तित्वविशेषद्योतनार्थस्तु पुनःशब्दः। तथाच परिमाणमेकद्रव्यम् एकपृथक्त्वम्पुनरेकद्रव्यमनेकद्रव्यं चेति विशेष इति भावः। व्याख्याता इति। तथाच यथैकद्रव्यगतैकत्वं परमाणुषु नित्यं कार्ये कारणगुणपूर्वकमाश्रयनाशनाश्यञ्च तथैकद्रव्यगतैकपृथक्त्वमपि। यथा चानेकद्रव्या द्वित्वादिका संख्याऽनेकगुणालम्बनापेक्षाबुद्धिजन्या तद्विनाशनाश्या क्वचिदाश्रयनाशनाश्या च तथा ऽनेकद्रव्यगतद्विपृथक्त्वादिकमपीति संख्यावन्नित्यानित्यत्वे पृथक्त्वस्य न परिमाणवदिति भावः।

एवं पृथक्त्वस्य संख्यासाधर्म्यमुक्त्वा वैधर्म्यमाह एतावांस्त्विति। यथा संख्यात्वपरसामान्यापेक्षयैकत्वद्वित्वादिकमपरसामान्यं तथा पृथक्त्वपरसामान्यापेक्षयैकपृथक्त्वादिकमपरसामान्यं नास्तीति भावः। कथं तर्ह्यनेकेष्वेकपृथक्त्वादिष्ववान्तरप्रत्ययस्तत्राह संख्ययेति। एकत्र द्रव्ये वर्तमानं पृथक्त्वमेकार्थसमवेतयैकत्वसंख्यया विशिष्यते तद्विशेषश्चावान्तरव्यवहारविशेषः

(१०) संयोगप्रकरणम् ।

संयोगः संयुक्तप्रत्ययनिमित्तम् । स च द्रव्यगुणकर्महेतुः । द्रव्यारम्भे निरपेक्षः—तथा भवतीति सापेक्षेभ्यो निरपेक्षेभ्यश्चेति वचनात् । गुणकर्मारम्भे तु सापेक्षः—

अनुवृत्तिप्रत्ययश्च पृथक्त्वसामान्यकृत एवेति भावः । द्विपृथक्त्वादौ पृथक्त्वजातेरन्याऽवान्तरजातिर्नास्ति प्रतीतिवैलक्षण्यं द्वित्वादिघटितमेवेति भाष्यस्वरसः । द्विपृथक्त्वादाववान्तरजातिर्वर्तत एव द्वित्वत्वादिजातिस्तु न वर्तते तद्विशिष्टबुद्धेर्द्वित्वादिगुणाधीनतयैवोपपत्तेरित्याचार्याः ।

अत्र २८४ सूत्रम् ।

(१०) संयोगप्रकरणम् ।

संयोगमाह संयोग इति । इदमनेन संयुक्तमिति सार्वजनीनबुद्धेः रूपादिप्रतीतिविलक्षणत्वात्तन्निमित्तः संयोगो गुण इति संयोगे प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम् । द्रव्यासमवायिकारणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं च लक्षणम् । कार्यद्वारा तर्कमाह स चेति । अवयवसंयोगो द्रव्ये, आत्ममनस्संयोगो बुद्ध्यादौ भेर्याकाशसंयोगश्च शब्दे गुणे, प्रयत्नवदात्महस्तसंयोगो हस्तक्रियायां हेतुरित्यादिकं स्वयं वेदितव्यम् । तथाच संयोगाभावे द्रव्यगुणकर्माणि न स्युः कारणाभावात् भावे वा सर्वदा भवेयुः द्रव्यादीनां पूर्वसिद्धानां सदा तुल्यरूपत्वात्क्षणभङ्गपरिणामवादयोरपास्तत्वादिति तर्को दर्शित इति भावः । द्रव्यारम्भकत्वमाह द्रव्यारम्भ इति । पटे उत्पादयितव्ये तन्तवः संयोगार्थं कारणान्तरमपेक्षन्ते तस्मिन् सति न किञ्चिदिति कारणान्तरानपेक्षस्तन्तुसंयोगः पटोत्पत्तौ कारणमिति भावः । अत्र सूत्रकारसम्मतिमाह तथेति । तथा चाह भवतीति वर्तमानप्रतीतिहेतुत्वेनाभिधीयमानेषु तन्तुषु संयुक्तेषु अनपेक्षशब्दप्रयोगात्संयोगो द्रव्यारम्भेऽनपेक्ष इति तात्पर्यम् । सापेक्षेभ्य इति चानुरूपे संयोगे अविभागमादाय तन्तुषु प्रयोगो द्रष्टव्यः । गुणकर्मारम्भे संयोगस्य सापेक्षत्वमेव नानपेक्षत्वमि-

संयुक्तसमवायाद् अग्नेर्वैशेषिकमिति वचनात् ।

अथ कथंलक्षणः कतिविधश्चेति ?

अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः । स च त्रिविधः—अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजः संयोगजश्च । तत्रान्यतरकर्मजः—क्रियावता निष्क्रियस्य यथा स्थाणोः श्येनेन विभूनां च मूर्तैः । उभयकर्मजो—विरुद्धदिक्क्रिययोः सन्निपातः यथा मल्लयोर्मेषयोर्वा । संयोगजस्तूत्पन्नमात्रस्य चिरोत्पन्नस्य वा निष्क्रियस्य कारणसंयोगिभिरकारणैः कारणाकारणसंयोगपूर्वकः कार्याकार्यगतः संयोगः ।

स्यत्र सूत्रकारं संवादयति संयुक्तसमवायादिति । अस्यार्थः पार्थिवपरमाणुसंयुक्ते वह्नौ समवायादग्निगतमुष्णत्वं पाकजरूपादिनिमित्तं भवतीति । तथा च स्वानुत्पादकौष्ण्यापेक्षत्वात्संयोगोऽत्र सापेक्ष एव गुणोत्पादक इति भावः । एवं क्रियायामपि नोदनाभिघातौ स्पर्शवेगादिसापेक्षौ संयोगाविति ध्येयम् ।

अत्र ३६२ ३६६ ३६७ ३६८ २७ २९ सूत्राणि, १८१ सूत्रात् १८६ पर्यन्तं, १९० १९४ १९७ १९९ २०३ २०४ २०६ २१३ सूत्राणि च द्रष्टव्यानि ।

अथेति प्रश्ने । उत्तरमप्राप्तयोरिति । अप्राप्तयोरिति समवायव्यावृत्तिः जातः सम्बद्धश्चेति एककालत्वात् । विद्यमानयोरप्राप्तयोः संश्लेषस्संयोग इति यावत् । अन्यतरकर्मज इति । संयोग इति शेषः । क्रियावता द्रव्येण निष्क्रियस्य द्रव्यस्य संयोगोऽन्यतरकर्मज इत्यर्थः । निष्क्रियत्वोक्तिश्च विवक्षितसंयोगहेतुकर्माभिप्रायेणाऽन्यथाऽग्रे मन्दं गच्छतोऽपरेण तत्पृष्ठमनुधावताऽन्यतरकर्मजन्ये संयोगेऽतिप्रसङ्गापातात् । मूर्तैरित्यादितृतीयान्तानां संयोग इत्यत्रान्वयः । विरुद्धेति । विरुद्धयोर्दिशोः क्रिया ययोर्द्रव्ययोस्ते विरुद्धदिक्क्रिये तयोः संनिपातः उभयकर्मजः संयोगः प्रत्येकमन्यत्र द्वयोरपि सामर्थ्यावधारणात् । कारणाकारणेति । कारणमत्र स-

स चैकस्माद् द्वाभ्यां बहुभ्यश्च भवति । एकस्मात् तावत् तन्तुवीरणसंयोगात् द्वितन्तुकवीरणसंयोगः । द्वाभ्यां तन्त्वाकाशसंयोगाभ्यामेको द्वितन्तुकाकाशसंयोगः । बहुभ्यश्च तन्तुतुरीसंयोगेभ्य एकः पटतुरीसंयोगः ।

एकस्माच्च द्वयोरुत्पत्तिः । कथम् ? यदा पार्थिवाप्ययोरण्वोः संयोगे सत्यन्येन पार्थिवेन पार्थिवस्यान्येनाप्येन चाप्यस्य युगपत्संयोगौ भवतस्तदा ताभ्यां संयोगाभ्यां पार्थिवाप्ये द्व्यणुके युगपदारभ्येते । ततो यस्मिन् काले द्व्यणुकयोः कारणगुणपूर्वक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः तस्मिन्नेव काले इतरेतरकारणाकारणगतात्.

समवायिकारणमकारणं च तद्भिन्नं ग्राह्यम् । तच्चोदाहरणे व्यक्तीभविष्यति ।

स चेति । तथा च संयोगजः संयोगस्त्रिविध इत्यर्थः । प्रथममाह एकस्मादिति । वीरणसंयुक्ततन्तोस्तन्त्वन्तरसंयोगादुत्पन्नस्य द्वितन्तुकद्रव्यस्य निष्क्रियस्य समवायिकारणभूतैकतन्तुसंयोगिना वीरणेन संयोगः पूर्वोक्तैकस्मात्तन्तुवीरणसंयोगाज्जायते स च कारणाकारणतन्तुवीरणसंयोगपूर्वकः कार्याकार्यद्वितन्तुकवीरणसमवेतश्चेति भावः । द्वितीयमाह द्वाभ्यामिति । द्वितन्तुकद्रव्याकाशसंयोगे द्वितन्तुककारणयोस्तन्त्वोराकाशसंयोगावेव हेतू नान्य इति भावः । तृतीयमाह बहुभ्यश्चेति ।

एकस्मात्संयोगाद्द्वयोस्संयोगयोरुत्पत्तिः कथमिति प्रश्ने उत्तरमाह यदेति । अन्येन पार्थिवेनेति । अणुनेति शेषः । एवमग्रेऽपि । आरभ्येते इति । समानजातीयसंयोगस्य द्रव्यान्तरोत्पत्तिहेतुत्वादित्यर्थः । पार्थिवाप्यद्व्यणुकयोरुत्पत्तिकारणीभूतद्विविधसंयोगद्वयाद्युगपत्संयोगयोरुत्पत्तिमाह तत इति । इत-

संयोगादितरेतरकार्याकारणाभ्यां संयोगौ युगपदुत्पद्येते । किं कारणम् ? कारणसंयोगिना ह्यकारणेन कार्यमवश्यं संयुज्यते इति न्यायः । अतः पार्थिवं द्व्यणुकं कारणसंयोगिनाप्येनाणुना सम्बध्यते आप्यमपि द्व्यणुकं कारणसंयोगिना पार्थिवेनेति । अथ द्व्यणुकयोरितरेतरकारणाकारणसम्बद्धयोः कथं परस्परतः सम्बन्ध इति ? तयोरपि संयोगजाभ्यां संयोगाभ्यां सम्बन्ध इति ।

रेतरेति । इतरस्य पार्थिवद्व्यणुकस्य कारणं पार्थिवः परमाणुरकारणमाप्यः परमाणुः, तथेतरस्याऽऽप्यद्व्यणुकस्य कारणमाप्यः परमाणुरकारणं पार्थिवः परमाणुस्तयोर्गतात्समवेतात् इतरस्य पार्थिवपरमाणोः कार्यं पार्थिवद्व्यणुकमकार्यमाप्यः परमाणुस्तथेतरस्याप्यपरमाणोः कार्यमाप्यद्व्यणुकमकार्यं पार्थिवपरमाणुस्तद्गतौ तत्समवेतौ—पार्थिवपरमाण्वाप्यद्व्यणुकसंयोग एकः आप्यपरमाणुपार्थिवद्व्यणुकसंयोगश्चापरो युगपज्जायत इत्यर्थः । पार्थिवाप्ययोर्द्व्यणुकयोर्विजातीयपरमाणुसंयोगे प्रमाणं पृच्छति किंकारणमिति । न्याय इति । अनुमानन्तत्र प्रमाणमित्यर्थः तत्प्रयोगश्च—पार्थिवद्व्यणुकमाप्यपरमाणुसंयोगि तदकार्यत्वे सति तत्संयोगिकार्यत्वात् यथा तुरीसंयुक्तकार्यः पटस्तुर्येति । एवमग्रेऽपि । दृष्टान्तोपनयौ हृदि निधाय निगमनमाह अत इति । पृच्छति अथेति । द्व्यणुकयोः पार्थिवाप्ययोः कथं सम्बन्ध इत्यन्वयः । पार्थिवद्व्यणुकस्य स्वकीयाकारणेनाऽऽप्यद्व्यणुकहेतुनाऽऽप्यपरमाणुना सम्बद्धस्य, एवमाप्यद्व्यणुकस्यापि स्वकीयाकारणपार्थिवद्व्यणुकहेतुपार्थिवपरमाणुसम्बद्धस्य कथं सम्बन्ध इति प्रश्नार्थः । उत्तरयति तयोरिति । पार्थिवद्व्यणुकस्याप्येन परमाणुना यः संयोगजस्संयोगो यश्चाप्यद्व्यणुकस्य पार्थिवपरमाणुना संयोगजसंयोगस्ताभ्यां द्व्यणुकयोः परस्परसंयोगो जायते कारणसंयोगिनेत्यादिपूर्वोक्तन्यायादिति भावः ।

(१)नास्त्यजः संयोगो नित्यपरिमण्डलवत् पृथगनभिधानात् । यथा चतुर्विधं परिमाणमुत्पाद्यमुक्त्वाऽऽह नित्यं परिमण्डलमित्येवमन्यतरकर्मजादिसंयोगमुत्पाद्यमुक्त्वा पृथङ्नित्यं ब्रूयान्न त्वेवमब्रवीत् तस्मान्नास्त्यजः संयोगः । परमाणुभिराकाशादीनां प्रदेशवृत्तिरन्यतरकर्मजः संयोगः । विभूनां तु परस्परतः संयोगो नास्ति युतसिद्ध्यभावात् । सा पुनर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृ-

---

(१)नित्यसंयोगस्य तुरीयस्य सत्त्वात्त्रिविध एव संयोग इति तुच्छमित्यपरमतप्रतिषेधायाऽऽह नास्तीति । नित्यपरमाणुवदिति व्यतिरेकिदृष्टान्तः । हेतुमाह पृथगनभिधानादिति । सर्वज्ञेन मुनिनेति शेषः । विवृणोति यथेति संयोग इत्यन्तम् । ननु नित्यत्वादप्राप्त्यभावाच्च परमाण्वाकाशसंयोगोऽपि नित्य एव कणादेन तु भ्रान्तेः पुनरुपसंख्यातोऽत इत्याशङ्क्याह परमाणुभिरिति । प्रदेशवृत्तिरव्याप्यवृत्तिः सन्नन्यतरकर्मजस्संयोगस्तथाच यथा महतो न्यग्रोधस्य मूलाग्रावयवव्यापिन एकस्य मूलादग्रमग्राच्च मूलं गच्छता पुरुषेण संयोगोऽन्यतरकर्मजस्तथा व्यापिनोऽप्याकाशस्य परमाणुना संयोगः परमाणुकर्मजन्यत्वादव्याप्यवृत्तित्वाच्चेति न परमाण्वाकाशसंयोगो नित्य इति भावः । नन्वाकाशममूर्तकालसंयुक्तं मूर्तद्रव्यसंयोगित्वात् शरीरवदिति अनुमानेन विभूनामपि संयोगः स्यात् न चासौ कर्मजस्तेषामक्रियत्वात्नापि संयोगजस्तेषां नित्यत्वप्रसङ्गादत आह विभूनामिति । संयोगव्यापकयुतसिद्ध्यभावात् आकाशादौ व्यापकाभावे संयोगस्याभाव इत्यर्थः । अनुमानन्तु सपक्षव्यावृत्त्यादसाधकम् यदा तेन संयोगस्तथा विभागोऽपि विभूनां स्यात् [illegible] ननु न सम्भवति संयोगविभागयोरेकत्र [illegible] स्वस्वदादिति द्वयोरप्यसिद्धिः परस्परमतिवन्द्यादिति भावः । युतसिद्धिमाह सा पुनरिति । द्वयोः सन्दाभिन्नोरन्यतरस्य वा [illegible]-

थग्गतिमत्त्वं पृथगाश्रयाश्रयित्वं चेति ।

(१)विनाशस्तु सर्वस्य संयोगस्यैकार्थसमवेताद्विभागात्, क्वचिदाश्रयविनाशादपि । कथम्? यदा तन्त्वोः संयोगे सत्यन्यतरतन्त्वारम्भके अंशौ कर्मोत्पद्यते तेन कर्मणा अंश्वन्तराद्विभागः क्रियते विभागाच्च तन्त्वारम्भकसंयोगविनाशः संयोगविनाशात् तन्तुविनाशस्तद्विनाशे तदाश्रितस्य तन्त्वन्तरसंयोगस्य विनाश इति ॥

(११) विभागप्रकरणम् ।

(२)विभागो विभक्तप्रत्ययनिमित्तम् । शब्दविभागहेतुश्च ।

नः पृथग्गतिमत्त्वं विभागहेतुक्रियासम्बन्धः, युताश्रयाश्रयित्वं परस्परपरिहारेण पृथगाश्रयाश्रयित्वं च युतसिद्धिरित्यर्थः । पूर्वा नित्यानामपराऽनित्यानामिति कन्दलीकारः । अप्राप्तयोर्विद्यमानतेति उभयसाधारणम् लक्षणम् । इयम् विभूनामुत्तरकाले प्राप्तिकारणाभावान्नास्तीत्याचार्याः ।

(१)उत्पादं निरूप्य विनाशमाह विनाशस्त्विति । सर्वस्य त्रिविधस्य । ययोः संयोगस्तयोरेव वर्त्तमानाद्विरोधिगुणाद्विभागान्नाश इत्यर्थः । विनाशकान्तरमाह क्वचिदिति । स्पष्टयति कथमित्यादिना । अवयवक्रियाविभागादिन्यायेन द्रव्यनाशे तदाश्रितरूपादिवत्संयोगोपि विनश्यतीत्यर्थः । अत्र २९० सूत्रम् ।

(११) विभागप्रकरणम् ।

(२)संयोगपूर्वकत्वाद्विभागस्य तदनन्तरं विभागमाह विभाग इति । स्वजनककर्मोत्पत्त्यधिकरणक्षणाव्यवहितोत्पत्तिकवृत्तिगुणत्वसाक्षा-

(१)प्राप्तिपूर्विकाऽप्राप्तिर्विभागः । स च त्रिविधः—अन्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभागजश्च विभाग इति । तत्रान्यतरकर्मजोभयकर्मजौ संयोगवत् । विभागजस्तु द्विविधः कारणविभागात् कारणाकारणविभागाच्च ।

(२)तत्र कारणविभागात् तावत्-कार्याविष्टे कारणे

व्याप्यजातिमत्त्वं विभागत्वम् । अक्षरार्थस्तु पूर्ववत् । शब्दश्चेति प्रमाणकथनम् । संयोगाभावो विभाग इति केचित् । तन्नासति विभागे कस्मात्संयोगाभावः स्यात् । कर्मणेति चेन्न कर्मणो गुणविनाशेऽसामर्थ्यात् गुणानामेव तत्सामर्थ्यस्य दृष्टत्वात् संयोगाभावेन सर्वानुभवसिद्धविभक्तप्रत्ययापलापस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च तथा च गुणान्तरमवश्यं कल्पनीयम् । अधिकं कणादरहस्यादौ द्रष्टव्यम् । कार्येण कारणानुमानमाह शब्दविभागहेतुश्चेति । प्रयोगश्च-पाट्यमानवंशदलशब्दः संयोगादिभिन्नहेतुकः संयोगाद्यनुपपत्तावुपजायमानत्वात् अवयविरूपवत् इत्यन्वयी । यन्नैवं तन्नैवं यथा संयोगजः शब्द इति व्यतिरेकी वा । विभागकार्यत्वं च वक्ष्यते ।

अत्र २९१ ११० पृष्ठे द्रष्टव्ये ।

(१)लक्षणमाह प्राप्तिपूर्विकेति । न प्राप्तिरप्राप्तिः । प्राप्तिविरोधी गुण इत्यर्थः । ननु प्राप्त्या संयोगेन सहाऽस्य देशकृतः कालकृतः स्वरूपकृतो वा विरोधः स चानुपपन्न अत आह प्राप्तिपूर्विकेति । तथा च प्राप्तेर्ध्वंसकता विभागस्य धात्वर्थत्वमनेन दर्शितम्, तेन संयोगविनाशको गुणो विभाग इत्याचार्याः । भेदमाह स चेति । संयोगवदिति । यथाणुश्येनमल्लादयुदाहरणमन्यतरोभयकर्मजं पूर्ववद्बोध्यमित्यर्थः, तृतीये विशेषमाह विभागजस्त्विति । संयोगजः संयोगः कारणाकारणसंयोगपूर्वक एकविध एव विभागजविभागस्तु कारणाकारणविभागपूर्वकः कारणाकारणविभागपूर्वकश्चेति द्विविध इत्यर्थः ।

(२)तत्र प्रथममाह तत्रेति । तावदिति । विभागः कथ्यत इति शेषः । कार्येणाविष्टे व्याप्ते कारणे कर्मोत्पन्नं सत् यदा तस्य कार-

भूते न निष्क्रियस्य कारणाभावादुत्तरसंयोगानुत्पत्तावनुपभोग्यत्वप्रसङ्गः । न तु तदवयवकर्माकाशादिदेशाद्विभागं करोति तदारम्भकालातीतत्वात् । प्रदेशान्तरसंयोगं तु करोत्येव अकृतसंयोगस्य कर्मणः कालात्ययाभावादिति ।

(१)कारणाकारणविभागादपि कथम्? यदा हस्ते कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद् विभागमकुर्वदाकाशादिदेशेभ्यो वि-

---

निष्क्रियस्येति । विभागेन विभागजनने कर्मणो निमित्तत्वात्तदभावाच्च निष्क्रियस्य विभाग इत्यर्थः । उपपत्त्यन्तरमाह उत्तरसंयोगानुत्पत्तावनुपभोग्यत्वप्रसङ्ग इति । उत्तरसंयोगो हि क्रियानिवृत्तेः कारणं स च विभागजविभागात्पूर्वसंयोगनिवृत्तौ स्यात् नहि पूर्वस्मिन् संयोगे सत्युत्तरसंयोगोत्पत्तिः संभवति । यदि च पूर्वमेव क्रिया निवर्तेत कारणाभावादुत्तरसंयोगानुत्पत्तौ कर्मणोऽनुपभोग्यत्वमपुरुषार्थत्वं च प्रसज्येतेति तात्पर्यम् । ननु तावत्कालं कर्मणोऽभ्युपगमे तदेवान्तरं विभागमारभतां कृतं विभागेनेत्यत आह नत्विति । हेतुमाह तदेति । कर्मण एव स्वभावो यत् तदवयवान्तरादिकारणतया विभागमारभमाणं स्वोत्पत्त्यनन्तरक्षणे एवारभते न क्षणान्तरे स च तस्य विभागारम्भकालो द्वितीयविभागोत्पत्तिक्षणेऽतीत इति न तस्मादस्योत्पत्तिरिति भावः । नन्वेवमुत्तरसंयोगमपि द्विक्षणव्यवधानान्न जनयेदत आह प्रदेशान्तरसंयोगमिति । उत्तरसंयोगे कर्तव्ये पूर्वसंयोगः प्रतिबन्धकः नहि क्रिया प्राप्तापरित्यागेनाप्राप्तप्राप्तये समर्था ततस्तदभावे काले एव संयोगारम्भकालः स च नातीत इति तमारभत एवेत्यर्थः । इतिशब्दः कारणाकारणविभागप्रकरणसमाप्तिसूचकः ।

(१)कारणाकारणविभागजविभागं प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति कारणाकारणेति । यदेति । हस्तस्थितकारणाश्रये कर्मोत्पन्नं तस्य हस्तस्यावयवान्तराद्विभागमकुर्वदाकाशादिदेशेभ्यो विभागानारम्भकत्व-

पुनर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वमियन्तु नित्यानाम् अनित्यानां तु युतेष्वाश्रयेषु समवायो युतसिद्धिरिति । त्वगिन्द्रियशरीरयोः पृथग्गतिमत्त्वं नास्ति युतेष्वाश्रयेषु समवायोऽस्तीति परस्परेण संयोगः सिद्धः । अण्वाकाशयोस्त्वाश्रयान्तराभावेऽप्यन्यतरस्य पृथग्गतिमत्त्वात् संयोगविभागौ सिद्धौ । तन्तुपटयोरनित्ययोराश्रयान्तराभावात् परस्परतः संयोगविभागाभाव इति । दिगादीनान्तु पृथग्गतिमत्त्वाभावादिति परस्परेण संयोगविभागाभाव इति ।

आह सेति । द्वयोरेकस्य वा परस्परसंयोगविभागहेतुकर्मसमवाययोग्यता नित्यानामेव युतसिद्धिः द्वयोः परमाण्वोराकाशपरमाण्वोरन्यतरस्य च पृथग्गमनदर्शनात् । द्वयोरन्यतरस्य वा परस्परपरिहारेणान्याश्रये समवायोऽनित्यानां युतसिद्धिः अनित्यानां द्वयोः शकुन्याकाशयोरन्यतरस्य च शकुनेः पृथगाश्रयाश्रयित्वरूपसमवायदर्शनात् । अनित्यानां पृथग्गतिमत्वं कुतो नेत्यत आह त्वगिन्द्रियेति । तथा च तयोः पृथग्गमनाभावादयुतसिद्धता स्यात्, ततश्चैतयोः युतसिद्धिप्रयुक्तः परस्परसंयोगो न स्यात् इति भावः । प्रथमयुतसिद्धिलक्षणप्रयोजनमाह अण्वाकाशयोरिति उक्तमेवार्थं दृढयितुमन्वयं प्रदर्श्य द्विविधयुतसिद्ध्यभावे संयोगविभागाभाव इत्यत्र व्यतिरेकं दर्शयति तन्तुपटयोरिति । विभूनान्तु द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गमनाभावान्न संयोगोऽतश्च न विभागः किन्तु स्वरूपस्थितिमात्रमित्याह दिगादीनामिति । इतीत्युत्तरसमाप्तौ हस्ते गच्छति शरीरं न गच्छतीत्येतावता न युतसिद्धिर्यदि तु हस्तशरीरयोः पृथगाश्रयाश्रयित्वं स्यात् तदा भवेदनयोर्युतसिद्धता तत्तु नास्ति शरीरस्य हस्ते समवेतत्वादित्युत्तरार्थः ।

(१)विनाशस्तु सर्वस्य विभागस्य क्षणिकत्वादुत्तरसंयोगावधिसद्भावात् क्षणिक इति। न तु संयोगवद्ययोरेव विभागस्तयोरेव संयोगाद्विनाशो भवति। कस्मात् ? संयुक्तप्रत्ययवद्विभक्तप्रत्ययानुवृत्त्यभावात्। तस्मादुत्तरसंयोगावधिसद्भावात् क्षणिक इति।

---

(१)एवं विभागोत्पत्तिमभिधाय तद्विनाशं व्युत्पादयति विनाशस्त्विति। सर्वस्येति त्रिविधस्येत्यर्थः। विभागस्याशुतरविनाशित्वे हेतुमाहोत्तरसंयोगावधिसद्भावादिति। उत्तरसंयोगोऽवधिः सीमा तस्य सद्भावात्क्षणिको विभाग इत्यर्थः। अयं कारको हेतुः। ज्ञापकमाह क्षणिकत्वादिति। उत्तरसंयोगावधेराशुतरविनाशस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यर्थ इति आचार्याः। आशुतरविनाश्युत्तरसंयोगो विभागस्यावधिरिति कुतस्तत्राह नत्विति। विभागाधारयोर्द्रव्ययोः पुनः संयोगेन विभागविनाशे तस्य चिरकालस्थायित्वं स्यादित्यर्थः। नन्वेवं सति किमनिष्टं स्यादिति प्रश्नपूर्वकं समाधत्ते संयुक्तप्रत्ययवदिति। यथा संयुक्तप्रत्ययश्चिरस्थायी नैवं स्वाश्रयस्य देशान्तरसंयोगे भूते विभक्तप्रत्ययानुवृत्तिरतस्तस्य संयोगमात्रेणैव निवृत्तिरिति भावः। उपसंहरति तस्मादिति। इदमत्र तात्पर्यम्—संयोगप्रत्यभिज्ञाया जागरूकत्वात् संयोगश्चिरमनुवर्तते एव नहि यस्य कस्यचिद्विभागात् संयोगो विनश्यति अवयवसंयोगविनाशे द्रव्यानुत्पादप्रसङ्गात् नोदनाद्यनुपपत्तेश्च, तस्माद्ययोः संयोगस्तयोरेव विभागात्सत्याश्रये तस्य विनाश इति स्थितिः। विभागस्य प्रत्ययानुवृत्त्यभावाच्चिरकालस्थायित्वमनुपपन्नं किमपि निवर्तकमिष्यते। न च कर्मैवास्य निवर्तकमुत्तरविभागानुत्पत्तिप्रसङ्गात्तस्मादुत्तरसंयोगादेवास्य विनाशः नहि उत्तरसंयोगे च संयुक्तप्रत्ययवद्विभक्तप्रत्ययानुवृत्तिस्तस्मात्क्षणिक इति। अधिकं किरणावल्यादौ द्रष्टव्यम्।

(१)क्वचिच्चाश्रयविनाशादेव विनश्यतीति । कथम् ? यदा द्वितन्तुककारणावयवे अंशौ कर्मोत्पन्नमंश्वन्तराद्विभागमारभते तदैव तन्त्वन्तरेऽपि कर्मोत्पद्यते विभागाच्च तन्त्वारम्भकसंयोगविनाशः तन्तुकर्मणा तन्त्वन्तराद्विभागः क्रियत इत्येकः कालः । ततो यस्मिन्नेव काले विभागात् तन्तुसंयोगविनाशः तस्मिन्नेव काले संयोगविनाशात् तन्तुविनाशस्तस्मिन् विनष्टे तदाश्रितस्य तन्त्वन्तरविभागस्य विनाश इति । एवं तर्ह्युत्तरविभागानुत्पत्तिप्रसङ्गः कारणविभागाभावात् ततः, प्रदेशान्तरसंयोगवति संयोगाभाव इत्यतो विरोधिगुणासम्भवात् कर्मणश्चिरकालावस्थायित्वं नित्यद्रव्यसमवेतस्य च नि-

---

(१)एवं साधारणं विनाशकमुक्त्वाऽसाधारणमाह क्वचिदिति । प्रश्नपूर्वकं तदेव व्युत्पादयति यदेति । द्वितन्तुकपटकारणं तन्तुस्तदवयवेंऽशौ कर्मोत्पन्नमंश्वन्तरस्यांशोर्विभागमारभते तदैव तन्त्वन्तरेऽपि कर्म विभागश्च तन्त्वारम्भकसंयोगविनाशः तन्तुकर्मणा तन्त्वन्तराद्विभागश्चेत्येकः कालः । ततो यदा विभागात्तन्तुसंयोगविनाशः तदैवांश्वोः संयोगविनाशात्तन्तुविनाशस्तस्मिन् तदाश्रितस्य तन्त्वन्तरविभागस्य विनाश इत्याश्रयनाशाद्विभागविनाश इत्यर्थः । पुनः शङ्कते एवं तर्हीति । कारणविभागः द्रव्यनाशविशिष्टकालं स्वतन्त्रं वाऽवयवमपेक्ष्योत्तरविभागं करोति इति प्राक् सिद्धान्तितम् स चाश्रयविनाशादपेक्षाकारणमप्राप्यैव विनष्ट इति कारणाभावादुत्तरविभागानुत्पत्तिः प्रसज्येत इत्यर्थः । ततः किमत आह तत इति । उत्तरविभागोत्पत्त्या पूर्वसंयोगनिवृत्तौ उत्तरसंयोगः स्यात् प्रतिबन्धकपूर्वसंयोगसद्भावे उत्तरसंयोगो नोत्पद्यत इत्यर्थः ।

त्यत्वमिति दोषः । कथम्? यदाप्यद्व्यणुकारम्भकपरमाणौ कर्मोत्पन्नमण्वन्तराद्विभागं करोति तदैवाण्वन्तरेऽपि कर्म ततो यस्मिन्नेव काले विभागाद् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशः तदैवाण्वन्तरकर्मणा द्व्यणुकाण्वोर्विभागः क्रियते ततो यस्मिन्नेव काले विभागात् द्व्यणुकाणुसंयोगस्य विनाशः तस्मिन्नेव काले संयोगविनाशात् द्व्यणुकस्य विनाशः तस्मिन् विनष्टे तदाश्रितस्य द्व्यणुकाणुविभागस्य विनाशः । ततश्च विरोधिगुणासम्भवान्नित्यद्रव्यसमवेतकर्मणो नित्यत्वमिति । तन्त्वंश्वन्तराविभागाद्विभाग इत्यदोषः । आश्रयविनाशात्तन्त्वोरेव विभागो विनष्टो न तन्त्वंश्वन्तरविभाग इति एतस्मादुत्तरो विभागो जायते

ततोऽपि किमत आह अत इति । उत्तरसंयोगस्य विनाशकस्याभावाद्यावदाश्रयविनाशं कर्मावतिष्ठेतेत्यर्थः । एतच्चानिष्टं प्रमाणबाधितत्वात् । नित्यत्वमपि कर्मणः स्यादित्याह नित्यद्रव्येति । तदेव प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति कथं यदेति नित्यत्वमित्यन्तेन । अण्वन्तरादारम्भकसंयोगिनः । अण्वन्तरेऽनारम्भकसंयोगिनि । द्व्यणुकारम्भकपरमाणुकर्मणा द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पादसमकालमनारम्भककर्मचिन्तनादेतल्लभ्यत इति सङ्क्षेपः । अक्षरार्थः स्पष्टः । परिहरति तन्त्वंश्वन्तरेति । विभाग उत्तरो विभागः, इत्यतो हेतोः कर्मणः कालान्तरावस्थायित्वमित्यदोष इत्यर्थः । एतद्विशदयति आश्रयेति । यदा तन्तौ वर्तमानेन कर्मणा तन्त्वन्तराद्विभागः क्रियते तदा तदवयवादंशोरपि विभागः क्रियते अङ्गुलिकर्मणा कुड्यविभागसमकालं कुड्यावयवविभागवत्, स च वि[illegible]। विनाशकाभावादस्त्येव तस्मादुत्तरो विभागः संजायते अ-

अङ्गुल्याकाशविभागाच्छरीराकाशविभागवत् तस्मिन्नेव काले कर्म संयोगं कृत्वा विनश्यतीत्यदोषः।

(१)अथवा अंश्वन्तरविभागोत्पत्तिसमकालं तस्मिन्नेव तन्तौ कर्मोत्पद्यते ततोऽंश्वन्तरविभागात् तन्त्वारम्भकसंयोगविनाशः तन्तुकर्मणा च तन्त्वन्तराद्विभागः क्रियते इत्येकः कालः। ततः संयोगविनाशात् तन्तुविनाशः तद्विनाशाच्च तदाश्रितयोर्विभागकर्मणोर्युगपद्विनाशः।

(२)तन्तुवीरणयोर्वा संयोगे सति द्रव्यानुत्पत्तौ पूर्वोक्तेन विधानेनाश्रयविनाशसंयोगाभ्यां तन्तुवीरणविभागवि-

---

ङ्गुल्याकाशविभागाच्छरीराकाशविभागवदिति भावः। तस्मिन्नेवेति। उत्तरविभागकाल इत्यर्थः तथाच पूर्वसंयोगरूपप्रतिबन्धकाभावे तन्तुसमवेतं कर्मोत्तरसंयोगं कृत्वा विनश्यतीत्यदोष इति परिहारार्थः।

(१)प्रकारान्तरेणाश्रयनाशाद्विभागनाशमाहाथवेति। तथा चास्मिन्पक्षे यत्रैवावयवे क्रियाविभाग आरब्धस्तस्यैवावयवक्रियाविभागादिन्यायेन विनाशात् सह कर्मणा विभागविनाश इति भावः। अक्षरार्थः स्पष्टः।

(२)एवमुत्तरसंयोगादाश्रयनाशाच्च प्रत्येकं विभागनाशं व्युत्पाद्य द्वाभ्यां समुच्चिताभ्यां तमाह तन्तुवीरणयोर्वेति। पूर्वोक्तेन विधानेनेति। तन्त्वारम्भकांशौ कर्मोत्पत्तिसमकालं वीरणे कर्म ततोंऽशुक्रिययांश्वन्तराद्विभागो वीरणकर्मणा च तस्य विभज्यमानावयवेन तन्तुनाऽऽकाशदेशेन च समं विभागः ततोऽंशुविभागादंशुसंयोगनाशो वीरणविभागाच्च तन्तुवीरणसंयोगस्याकाशवीरणसंयोगस्य च विनाशः ततोऽंशुसंयोगविनाशात्तन्तुविनाशो वीरणस्य चोत्तरसंयोगोऽत उत्तरसंयोगाश्रयनाशाभ्यां तन्तुवीरणविभागनाश इति पूर्वोक्तप्रक्रियाऽत्र द्रष्टव्येत्यर्थः।

त्यत्वमिति दोषः । कथम्? यदाप्यद्व्यणुकारम्भकपरमाणौ कर्मोत्पन्नमण्वन्तराद्विभागं करोति तदैवाण्वन्तरेऽपि कर्म ततो यस्मिन्नेव काले विभागाद् द्रव्यारम्भकसंयोगाविनाशः तदैवाण्वन्तरकर्मणा द्व्यणुकाण्वोर्विभागः क्रियते ततो यस्मिन्नेव काले विभागात् द्व्यणुकाणुसंयोगस्य विनाशः तस्मिन्नेव काले संयोगविनाशात् द्व्यणुकस्य विनाशः तस्मिन् विनष्टे तदाश्रितस्य द्व्यणुकाणुविभागस्य विनाशः । ततश्च विरोधिगुणासम्भवान्नित्यद्रव्यसमवेतकर्मणो नित्यत्वमिति । तन्त्वंश्वन्तराविभागाद्विभाग इत्यदोषः । आश्रयविनाशात्तन्त्वोरेव विभागो विनष्टो न तन्त्वंश्वन्तरविभाग इति एतस्मादुत्तरो विभागो जायते

मतोऽपि किमत आह अत इति । उत्तरसंयोगस्य विनाशकस्याभावाच्चाश्रयविनाशं कर्मावतिष्ठेतेत्यर्थः । एतच्चानिष्टं प्रमाणबाधितत्वात् । नित्यत्वमपि कर्मणः स्यादित्याह नित्यद्रव्येति । तदेव प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति कथं यदेति नित्यत्वमित्यन्तेन । अण्वन्तरादारम्भकसंयोगिनः । अण्वन्तरेऽनारम्भकसंयोगिनि । द्व्यणुकारम्भकपरमाणुकर्मणा द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पादसमकालमनारम्भककर्मचिन्तनादेतल्लभ्यत इति सङ्क्षेपः । अक्षरार्थः स्पष्टः । परिहरति तन्त्वंश्वन्तरेति । विभाग उत्तरो विभागः, इत्यनेन हेतोः कर्मणः कालान्तरावस्थायित्वमित्यत्रापि हेत्वर्थः । एतद्विनाशयति आश्रयेति । यदा तन्तौ वर्तमानेन कर्मणा तन्त्वन्तराद्विभागः क्रियते तदा तदवयवांशोरपि विभागः क्रियते अङ्गुल्यादिकर्मणा कुड्यविभागसमकालं कुड्यावयवविभागवत्, स च विभागो विनाशकाभावादवस्थितः तस्मादुत्तरो विभागो जायते अ-

सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते तदनन्तरं संयोगविनाशाद् द्रव्यविनाशः सामान्यबुद्धेश्चापेक्षाबुद्धिविनाश इत्येकः कालः । ततो द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्विनाशात् परत्वस्य विनाशः ।

द्रव्यसंयोगविनाशादपि कथम् ? (१)यदा परत्वाधारावयवे कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं करोति तस्मिन्नेव काले पिण्डकर्मापेक्षाबुद्ध्योर्युगपदुत्पत्तिः ततो यस्मिन्नेव काले परत्वस्योत्पत्तिस्तस्मिन्नेव काले विभागाद् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशः पिण्डकर्मणा दिक्पिण्डस्य च विभागः क्रियते इत्येकः कालः । ततो यस्मिन्नेव काले सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशात् पिण्डविनाशः पिण्डविनाशाच्च पिण्डसंयोगविनाशः ततो गुणबुद्धिसमकालं पिण्डदिक्पिण्डसंयोगविनाशात् परत्वस्य नाशः ।

ने द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ २ अथ परत्वस्य नाश इति ३ ।

(१)द्रव्यसंयोगविनाशाभ्यां पञ्चमीं विधामाह यदेति । पिण्डावयवकर्मापेक्षाबुद्धियौगपद्यचिन्तनपक्षे हीयं प्रक्रिया—अवयवविभागपिण्डकर्मापेक्षाबुद्धयः अवयवसंयोगनाशदिक्पिण्डविभागपरत्वोत्पत्तयः १ द्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशपरत्वसामान्यबुद्धयः २ अथ ताभ्यां नाशाभ्यां परत्वनाशः ३ । सामान्यबुद्धेर्गुणबुद्ध्युत्पाद अपेक्षाबुद्धेश्च विनाश इति । अत एवास्य न परत्वनाशकता तदानीमपि सामान्यबुद्धेरुत्पादकस्य सत्त्वात् इति बोध्यम् ।

(१)सा चानेकप्रकाराऽर्थानन्त्यात्प्रत्यर्थनियतत्वाच्च ॥

(२)तस्याः सत्यप्यनेकविधत्वे समासतो द्वे विधे-विद्या चाविद्या चेति । तत्राविद्या चतुर्विधा संशयविप-

---

(१)विषयतस्तद्भेदमाह सा चेति । अर्थानन्त्येऽपि बुद्धेरनेकविधत्वे किमायातन्तत्राह प्रत्यर्थनियतत्वाच्चेति । तथाच प्रतिविषयमस्मदादिबुद्धीनां नियतत्वेनार्थानामनन्ततया बुद्धिरपि अनन्तेति भावः ।

(२)कारणतस्तमाहतस्या इति । विद्येति । विशेष्यावृत्त्यप्रकारकं ज्ञानं विद्या तद्विपरीतं मिथ्याज्ञानमविद्येत्यर्थः । पश्चादुद्दिष्टामपि अविद्यां प्रतिपादनमात्रस्य विवक्षितत्वात्प्रथममाहेति श्रीधरः । विद्यापूर्वकत्वादविद्यायाः पश्चादुक्ताया अपि लघुप्रतिपत्तिकत्वात्प्रथमं विभागमाह तत्रेतीति आचार्याः । अथ संशयं निर्णयञ्चान्तरा संशयात्प्रच्युतस्य निर्णयं चाप्राप्तस्य प्रमाणानामनुग्राहक ऊहापरनामा प्रसङ्गात्मा तर्को दृश्यते स कथं न गणितः ? न चायं संशयः एककोटिकत्वात्, नापि निर्णयोऽयथार्थत्वात्, संशयज्ञानरूपत्वादेव चास्यानध्यवसायरूपता स्वप्नरूपता च निवृत्ता, तदनङ्गीकारे परस्यानिष्टापादनरूपः प्रसङ्गोऽपि न स्यादिति चेत्

अत्र कन्दलीकाराः—किं परपक्षाभावप्रतीतिस्तर्कः किं वा स्वपक्षसम्भावना? आद्ये प्रमाणमेवेदं यद्ययमात्मोत्पत्तिधर्मकस्तदैकस्यानेकशरीरादिसंयोगलक्षणस्संसारस्तदात्यन्तिकविमोक्षरूप अपवर्गोऽपि न स्यात् अनुत्पत्तिधर्मके तु ज्ञातरि स्यातां संसारापवर्गावित्यनुत्पत्तिधर्मकेणानेन भवितव्यमिति तर्के ज्ञातुरनित्यत्वे संसारापवर्गयोरसम्भव इति ज्ञानं यद्यप्रमाणं नातो विपक्षाभावसिद्धिः अप्रमाणेनासिद्धौ प्रवृत्त्यभावात् । अथ सिद्ध्यति विपक्षाभावो नेदमप्रमाणं ततश्चास्य प्रत्यक्षादावन्तर्भावः तेन विना साधनाभावादिति । द्वितीयेऽस्योत्पत्तौ किं कारणम् ? न तावत्स्वपक्षसाधकं प्रमाणं तस्याप्रवृत्तेः । तर्केण विवेचिते विषये स्वपक्षसाधकप्रमाणं प्रवर्तते तदेव तस्य कारणं चेदन्योन्याश्रयः । विपक्षाभावप्रतीतिरस्य कारणमिति चेत् तल्लिङ्गकमनुमानमेवेति तत्रैवान्तर्भावः । अन्ये-

र्ययानध्यवसायस्वप्नलक्षणा ॥

(१४) संशयप्रकरणम् ।

(१)संशयस्तावत् प्रसिद्धानेकविशेषयोः सादृश्यमात्रदर्शनादुभयविशेषानुस्मरणादधर्माच्च किंस्विदित्युभया-

---

तु संशयप्रभेद एवायमनवधारणात्मकत्वादित्याहुः । आचार्यास्तयस्य विपर्ययभेदमंगीकृत्यापि तर्कमनङ्गीकुर्वतां तार्किकाणां तुरगारूढस्य तुरगविस्मरणमिवायुक्तं तर्कविस्मरणमिति भाष्यकारमधिचिक्षिपुरिति अलं विस्तरेण । अत्र ३५१ ३५२ ३५३ ३४८ ९६ सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

(१४) संशयप्रकरणम् ।

(१)उद्देशक्रमानुसारेण संशयमाह संशयस्तावदिति । कथ्यत इति शेषः । तावच्छब्दः क्रमे । प्रसिद्धाः पूर्वं प्रतीताः अनेके विशेषाः असाधारणधर्माः वक्रकोटरादयः शिरःपाण्यादयश्च ययोः स्थाणुपुरुषयोस्तयोः सादृश्यमात्रस्य साधारणधर्मस्योच्चैस्तरत्वादेः क्वचिद्धर्मिणि दर्शनात् उभयोः स्थाणुपुरुषयोर्विशेषाणां वक्रकोटरादीनां शिरआदीनां च पूर्वप्रतीतानां स्मरणादधर्माच्च किंस्विदिति उभयावलम्बी विरोध्युभयप्रकारवद्धर्मावलम्बी विमर्षः विरुद्धनानार्थावमर्षः संशय इत्यक्षरार्थः । प्रसिद्धेत्यादिकारणवचनम् । मात्रपदेन विशेषाणामनुपलम्भो गम्यते । अधर्मादित्यनेन संशयाख्याऽविद्या पुरुषस्यानिष्टेति सूचितम् । तथाचैकस्मिन् धर्मिणि विरोधिनानाधर्मप्रकारकं ज्ञानं संशय इति संक्षेपः । स चायं समानधर्मजन्मा विप्रतिपत्तिजन्मा च । उपसर्जनीभूतनिषेधकोटिः समानधर्मजन्मा समानस्योर्ध्वत्वादेः स्थाणुत्वपुरुषत्वोभयस्मारकत्वेन तत्प्राधान्यम् । विप्रतिपत्तिजन्मा तु कोटिचतुष्टयप्रधानः—शब्दो नित्य एव नानित्योऽनित्य एव न नित्य इत्यादौ तद्दर्शनात् । संशयत्वं न जातिः चाक्षुषत्वादिना साङ्कर्यात् । मानस एव सर्वत्र संशयो विद्युत्संपाते धर्मिणि दृष्टेऽन्धकारेऽपि कोटिस्मृतिमतः संशयदर्शनात्तथाच संशयत्वं जातिरेवेति केचित् । अनवधारणात्मकः प्रत्ययः

वलम्बी विमर्शः संशयः। स च द्विविधः—अन्तर्बहिश्च।

(१) अन्तस्तावत्—आदेशिकस्य सम्यङ्मिथ्या चोद्दिश्य पुनरादिशतस्त्रिषु कालेषु संशयो भवति किन्नु सम्यङ्मिथ्या वेति।

बहिर्द्विविधः—प्रत्यक्षविषये चाप्रत्यक्षविषये च। (२) तत्राप्रत्यक्षविषये तावत्—साधारणलिङ्गदर्शनादुभयविशेषाऽनुस्मरणादधर्माच्च संशयो भवति। यथाऽटव्यां विषाणमात्रदर्शनाद्गौर्गवयो वेति।

प्रत्यक्षविषयेऽपि (३) स्थाणुपुरुषयोरूर्ध्वतामात्रसादृश्य-

संशय इति कन्दलीकाराः। नन्वनवधारणात्मकस्य विषयावधारणात्मकं प्रत्ययत्वमनुपपन्नम् इति चेन्न उभयसम्भवात्। सामान्यविशिष्टधर्म्युपलम्भेन धर्मविशेषानुपलम्भेन च जायमानः सामान्यतो धर्मिणमवधारयन् स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयः विशेषानवधारणात्मकोपि स्यात् सामग्रीवैलक्षण्येन कार्यवैलक्षण्यादिति न कोपि दोषः। अवान्तरभेदमाह स चेति। ज्ञातृधर्मनिमित्तकोऽन्तःसंशयो ज्ञेयधर्मनिमित्तको बहिरिति भावः।

(१) आद्यमाह अन्तस्तावदिति। आदेशिकस्य ज्योतिर्विदोऽविपर्यस्ततया किञ्चित् सम्यक् अप्रतीततया किञ्चिन्मिथ्या चादिश्य ... सञ्चारादि त्रिषु कालेष्वादिशतोऽन्तःसंशयो भवति यदे... नैमित्तिकं ज्ञानमभूत् तत् किं सत्यमसत्यं वेति।

(२) द्विविधबहिःसंशयमध्येऽप्रत्यक्षविषयन्तमाह तत्रेति। ... मंदर्शनादुभयसाधारणचतुष्पदमात्रलिङ्गदर्शनात्। उभ... । गोगवयरूपविशेषानुस्मरणात्। उदाहरति यथेति। ... पिण्डस्याऽप्रत्यक्षस्य सामान्येन विषाणमात्रदर्शनानुमितस्य संशयविषयत्वादप्रत्यक्षविषयोऽयं संशय इत्यर्थः।

(३) प्रत्यक्षविषये तमाह स्थाणुपुरुषयोरिति। चक्रादीति। आ-

दर्शनात् वक्रादिविशेषानुपलब्धितः स्थाणुत्वादिसामान्यविशेषानभिव्यक्तावुभयविशेषानुस्मरणादुभयत्राकृष्यमाणस्यात्मनः प्रत्ययो दोलायते किं नु खल्वयं स्थाणुः स्यात्पुरुषो वेति ॥

(१८) विपर्ययप्रकरणम् ।

(१)विपर्ययोऽपि प्रत्यक्षानुमानविषय एव भवति ।

प्रत्यक्षविषये तावत्—(२)प्रसिद्धानेकविशेषयोः पित्तकफानिलोपहतेन्द्रियस्यायथार्थालोचनात् असन्निहि-

---

दिपदेन शिरःपाण्यादिपरिग्रहः । तथाच स्थाणुधर्मस्य वक्रकोटरादेः पुरुषधर्मस्य शिरआदेर्विशेषस्याऽनुपलब्धितः स्थाणुत्वाभिव्यक्तिहेतुवक्रकोटरादीनां पुरुषत्वाभिव्यक्तिहेतुशिरआदीनाञ्चानुपलम्भात् स्थाणुत्वपुरुषत्वयोरनभिव्यक्तौ उभयविशेषाणां प्रत्येकं स्थाणुपुरुषयोरुपलब्धानां विशेषाणामनुस्मरणादुभयत्र स्थाणौ पुरुषे वोर्ध्वतासाधारण्येनाकृष्यमाणस्यात्मनो ज्ञानं नावध्रियत इति भावः ।

अत्र ९६ ९७ ९८ ९९ सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

(१८) विपर्ययप्रकरणम् ।

(१)क्रमप्राप्तं विपर्ययमाह विपर्ययोपीति । संशयानध्यवसायभिन्नत्वे सति जागरावस्थामिथ्याज्ञानं विपर्यय इत्यर्थः । संशयवद्यमपि प्रत्यक्षानुमानविषय एवेत्यपरार्थः ।

(२)प्रत्यक्षविषयं विपर्ययमाह प्रसिद्धेति । प्रसिद्धाः पूर्वं प्रतीताः अनेके विशेषाः सास्नादयः केसरादयश्च ययोस्तयोर्गवाश्वयोर्मध्येऽनस्मिन्नश्वे गवि तदिति-अन्यथोऽश्व इति ज्ञानं विपर्यय इत्यर्थः । ननु अत्र गवादौ विशेषप्रतीतिर्भवति न वा ? आद्ये न विपर्ययः, विपर्यये कथं तदुपरमः स्यादत आह अयथार्थालोचनादिति । यथा गौः सास्नादिमती तथा-

तद्विषयज्ञानजसंस्कारापेक्षादात्ममनसोः संयोगादधर्माच्चातस्मिंस्तदिति प्रत्ययो विपर्ययः। यथा गव्येवाश्व इति। असत्यपि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षाभिमानो भवति यथा व्यपगतघनपटलमचलजलनिधिसदृशमम्बरमञ्जनचूर्णपुञ्जश्यामं शार्वरं तम इति।

(१)अनुमानविषयेऽपि—बाष्पादिभिर्धूमाभिमतैर्व-

ऽग्रहणादित्यर्थः। अनेन विशेषानुपलम्भस्य हेतुता दर्शिता। संनिहितपिण्डे गोत्वाग्रहणेऽसन्निहिताश्वत्वग्रहणे च हेतुमाह पित्तेति। एतेन वातपित्तश्लेष्मादिदोषाणामसंनिहितप्रतिभासे सन्निहितार्थाप्रतिभासे च सामर्थ्यं समर्थितम्। नन्वेवं सर्वं सर्वत्र भासेत नियमहेतोरभावादित्यत्राहासंन्निहितेत्यादि—संयोगादित्यन्तेन हेतुना। अयमर्थः—गोपिण्डसंयुक्तमिन्द्रियं गोत्वमगृह्णदपि तं पिण्डं गोसादृश्यविशिष्टं गृह्णाति सामान्यवाद्वस्तुनः। सादृश्यग्रहणेन चाश्वविषयः संस्कारः प्रबुद्धोऽश्वस्मृतिजनने प्राप्ते मनोदोषादिन्द्रियसंयुक्ते गव्यश्वसादृश्यानुरोधादनुभवाकारामश्वप्रतीतिं करोतीति न सर्वत्र सर्वावभासप्रसङ्गः सादृश्यसंस्कारयोः प्रतिनियमहेतुत्वात्। अतएवेयं गुरुमते इन्द्रियजा भ्रान्तिः सिद्धान्तितेत्यन्यत्र विस्तरः। अर्थादिति पूर्ववत्। उदाहरति यथेति। उदाहरणान्तरमाह असत्यपीति। गगनदर्शनकौतुकेनोर्ध्वमनुप्रेषिताः नयनरश्मयो दूरगमनान्मन्दवेगाः सूर्यरश्मिभिः प्रतिहताः स्वगोलकगुणं नीलिमानं देशान्तरे आभासयन्तो जलधरपुञ्जनिर्मुक्तनिस्तरङ्गमहोदधिकल्पमाकाशमिति प्रत्यक्षमिव रूपज्ञानमप्रत्यक्षे नभसि जनयन्तीत्यत्र तद्गुणानुविधानप्रतीतिनियम एव कामलादिदूषितनेत्रस्य पीतशङ्खज्ञान इव प्रमाणम्। एवं रात्रितमःपुञ्जमञ्जनपुञ्जश्याममिति ज्ञानन्तेजोभावे आरोपितरूपमात्रविषयमप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षमिव भातीति चोदाहरणान्तरमूह्यम्।

(१) अनुमानविषयं विपर्ययमाह अनुमानविषयेपीति। स्पष्टम्।

ह्यनुमानं गवयविषाणदर्शनाच्च गौरिति ।

(१)त्रयीदर्शनविपरीतेषु शाक्यादिदर्शनेष्विदं श्रेय इति मिथ्याप्रत्ययः, विपर्ययः शरीरेन्द्रियमनस्स्वात्माभिमानः, कृतकेषु नित्यत्वदर्शनं, कारणवैकल्ये कार्योत्पत्तिज्ञानं, हितमुपदिशत्स्वहितमिति ज्ञानम्, अहितमुपदिशत्सु हितमिति ज्ञानम् ॥

---

(१) अत्यन्तदुर्दर्शनाभ्यासाच्च विपर्ययो भवतीत्याह त्रयीदर्शनेति । दृश्यते स्वर्गापवर्गसाधनभूतोऽर्थोऽनयेति दर्शनं वेदत्रय्येव दर्शनं त्रयीदर्शनं तद्विपरीतेषु बौद्धादिदर्शनेषु इदं श्रेय इति उपदेशो मिथ्याप्रत्ययस्तेषां कैश्चिदेव म्लेच्छापसदैः परिग्रहात् प्रमाणविरुद्धार्थाभिधानाच्चेत्यर्थः । एवमनात्मसु शरीरादिषु आत्मत्वाभिमानो विपर्ययः तद्व्यतिरिक्तस्य ज्ञातुः प्रतिपादनात् । विपर्ययपदस्य सर्वत्राग्रेऽन्वयः । कृतकेषु वेदेषु नित्यत्वाभिमानो मीमांसकानां विपर्ययः । कारणवैकल्ये धर्माधर्मयोरभावे कार्योत्पत्तिज्ञानं सुखदुःखादिवैचित्र्यज्ञानं लौकायतिकानां विपर्ययः । अहिंसादिहितोपदेष्टृषु अहितमिति, प्राणिहिंसादिकं श्रेयसे इत्यहितोपदेष्टृषु हितमिति ज्ञानं च विपर्यय इति भावः । अत्र ३५१ सूत्रम् ।

अत्र विपर्ययो नास्ति कारणाभावात् इन्द्रियाणां यथार्थज्ञानजननस्वाभाव्याच्च किन्तु इदमिति अनुभवात्मकं रजतमिति लोपकं स्मरणात्मकं ज्ञानद्वयमिति केचित् । तन्न, यदि रजतज्ञानं न शुक्तिविषयं किन्तु रजतस्मरणं तदा तस्मिन् ज्ञाने रजतार्थी पूर्वानुभूते एव रजते प्रवर्तेत न शुक्तौ स्मृतेरनुभवदेशे प्रवर्तकत्वस्य दृष्टत्वात् । तथा प्रवृत्त्युत्तरं नेदं रजतमिति बाधोऽपि न स्यात् शुक्तिरजतभेदग्रहाभावात् तादात्म्यानध्यवसायाच्चेति कृतं विस्तरेण ।

(१६) अनध्यवसायप्रकरणम् ।

(१)अनध्यवसायोऽपि प्रत्यक्षानुमानविषय एव सञ्जायते।

(२)तत्र प्रत्यक्षविषये तावत्–प्रसिद्धार्थेष्वप्रसिद्धार्थेषु वा व्यासङ्गादर्थित्वाद्वा किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः। यथा वाहीकस्य पनसादिष्वनध्यवसायो भवति। तत्र सत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्ववृक्षत्वरूपवत्त्वादिशाखाद्यपेक्षोऽध्यवसायो भवति । पनसत्वमपि पनसेष्वनुवृत्तमाम्रादिभ्यो व्यावृत्तं प्रत्यक्षमेव केवलं तूपदेशाभावाद्विशेषसंज्ञाप्रतिपत्तिर्न भवति

---

(१६) अनध्यवसायप्रकरणम् ।

(१) तृतीयामविद्यामाहानध्यवसायोऽपीति । विपर्ययद्वयमपि द्विविध इत्यपिशब्दार्थः । अनुपलब्धसपक्षविपक्षसंस्पर्शस्य धर्मस्य दर्शनात् विशेषेण उपलब्धानुपलब्धकोटिकं ज्ञानमनध्यवसायः संशयस्तु उपलब्धसपक्षविपक्षसंस्पर्शदर्शनात् उपलब्धाव्यवस्थित-कोटिविषय उत्पद्यत इति तन्निरास इति आचार्याः ।

(२) तत्र प्रथममाह प्रत्यक्षविषये तावदिति । प्रसिद्धार्थाः पूर्वं ज्ञाता अर्थाः अप्रसिद्धार्थाः अज्ञातार्थास्तेषु वा व्यासङ्गात् विषयान्तरा- [illegible] र्थित्वाद्विशेषप्रतीत्यर्थित्वाद्वा । किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसाय इत्यक्षरार्थः । आचार्यैस्तु स्वत्रानर्थित्वाद्वेति पाठः [illegible] [illegible] अङ्गीकरणात् । प्रसिद्धार्थानध्यवसा- [illegible] "प्रसिद्धं राजनि [illegible] [illegible]" इत्यादि [illegible] [illegible] [illegible] । अप्रसिद्धार्थे [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रसिद्धा अप्रसिद्धा [illegible] [illegible] इत्याचार्याः ।

(१)अनुमानविषयेऽपि—नारिकेलद्वीपवासिनः सास्नामात्रदर्शनात् को नु खल्वयं प्राणी स्यादित्यनध्यवसायो भवति ॥

(१७) स्वप्नप्रकरणम् ।

(२)उपरतेन्द्रियग्रामस्य प्रलीनमनस्कस्येन्द्रियद्वारेणैव यदनुभवनं मानसं तत् स्वप्नज्ञानम् । कथम्?यदा

---

(१) द्वितीयमाहानुमानविषयेऽपीति । नारिकेलद्वीपे गवामसाघात् तत्रत्यो लोकोऽप्रसिद्धगोजातीयः देशान्तरस्थवने सास्नामात्रदर्शनात् सामान्यतः पिण्डमात्रमनुमाय जातिविशेषविषये को नु खल्वत्र प्राणी स्यादित्यनवधारयतीति भावः। अस्य चानवधारणात्मकत्वेऽपि कारणस्वरूपादिभेदान्न संशयता। प्रतीतविशेषविषयत्वेनापि अस्य सम्भवादुभयविशेषानुस्मरणजसंशयतो भेद एवेति कन्दलीकाराः ।

इदं स्वतन्त्रं भाष्यम् । संशयसूत्रीयासाधारणधर्मदर्शनस्य अनध्यवसायहेतुत्वात्संशयसूत्रं वा द्रष्टव्यम् ।

(१७) स्वप्नप्रकरणम् ।

(२) स्वप्नाख्यां तुरीयामविद्यामाहोपरतेन्द्रियग्रामस्येति । इन्द्रियद्वारेणेति । यत्र असत्यपि चक्षुरादिव्यापारे चक्षुषा पश्यममुमर्थं पश्यामीमं श्रोत्रेण शृणोमीत्यनुव्यवसायः तत् स्वप्नज्ञानम् इत्याचार्याः । विपर्ययव्यवच्छेदायोपरतेन्द्रियग्रामेति । नियतकोटिकत्वात् संशयानध्यवसाययोरनुभवनमिति च स्मृतेर्व्यावृत्तिः। यद्यपि कदाचित्स्वप्नज्ञानमपि यथार्थमेव भवति तथापि इन्द्रियद्वारकता तत्रायथार्थैवेति प्रतिपादनायेन्द्रियद्वारेणेति । इन्द्रियग्रामोपरमाय प्रलीनमनस्कस्येति । तमेव प्रकारं प्रश्नपूर्वकमाह कथमिति । शरीरव्यापारो गमनागमनादिः । क्रियाप्रबन्धः क्रियासन्तानादिः । आयास्यते पुरुष इति शेषः । तस्मिन् मनसि हृद-

बुद्धिपूर्वादात्मनः शरीरव्यापारादहनि खिन्नानां प्राणिनां निशि विश्रमार्थमाहारपरिणामार्थं वाऽदृष्टकारितप्रयत्नापेक्षादात्मान्तःकरणसम्बन्धान्मनसि क्रियाप्रबन्धादन्तर्हृदये निरिन्द्रिये आत्मप्रदेशे निश्चलं मनस्तिष्ठति तदा प्रलीनमनस्क इत्याख्यायते, प्रलीने च तस्मिन्नुपरतेन्द्रियग्रामो भवति, तस्यामवस्थायां प्रबन्धेन प्राणापानसन्तानप्रवृत्तावात्ममनःसंयोगविशेषात् स्वापाख्यात् संस्काराच्चेन्द्रियद्वारेणैवासत्सु विषयेषु प्रत्यक्षाकारं स्वप्नज्ञानमुत्पद्यते ।

(१)तत्तु त्रिविधम् । संस्कारपाटवाद्धातुदोषाददृष्टाच्च ।

(२)तत्र संस्कारपाटवात् तावत्—कामी क्रुद्धो वा यदा यमर्थमादृतश्चिन्तयन् स्वपिति तदा सैव चिन्तासन्ततिः प्रत्यक्षाकारा सञ्जायते ।

(३)धातुदोषाद्वातप्रकृतिस्तद्दूषितो वा आकाशगमनादीन् पश्यति । पित्तप्रकृतिः पित्तदूषितो वाऽग्निप्रवेश-

---

र्थः । तस्यामवस्थायां प्रलीनमनोऽवस्थायां प्रबन्धेन बाहुल्येन प्राणापानसन्तानप्रवृत्तौ प्राणापानवायुसन्ताननिर्गमप्रवेशलक्षणायां प्रवृत्तौ सम्भवन्त्यामिति भावः । संस्कारात्पूर्वानुभूतविषयादित्यर्थः ।

(१)विभजते तत्तु इति । विभागे हेतुमाह संस्कारेत्यादि ।

(२)संस्कारजं स्वप्नज्ञानमाह तत्रेति । यमर्थं कामिनीमरातिं वा ।

(३)धातुदोषजमाह धातुदोषादिति । धातवोऽसृङ्मांसादयः शरीरधारणात्तेषां दोषात् वातादिदूषितत्वाद्विपर्ययो भवतीत्याह

कनकपर्वतादीन् पश्यति । श्लेष्मप्रकृतिः श्लेष्मदूषितो वा सरित्समुद्रप्रतरणहिमपर्वतादीन् पश्यति ।

(१)यत्स्वयमनुभूतेष्वननुभूतेषु वा प्रसिद्धार्थेष्वप्रसिद्धार्थेषु वा यच्छुभावेदकं गजारोहणच्छत्रलाभादि तत्सर्वं संस्कारधर्माभ्यां भवति विपरीतं च तैलाभ्यञ्जनखरोष्ट्रारोहणादि तत्सर्वमधर्मसंस्काराभ्यां भवति । अत्यन्ताप्रसिद्धार्थेष्वदृष्टादेवेति । स्वप्नान्तिकं यद्यप्युपरतेन्द्रियग्रामस्य भवति तथाप्यतीतस्य ज्ञानप्रबन्धस्य प्रत्यवेक्षणात् स्मृतिरेवेति भवत्येषा चतुर्विधाऽविद्येति ॥

वातप्रकृतिरिति । आकाशगमनादीत्यादिपदेन भूकम्पादिग्रहणम् । पर्वतादीनित्यत्र हिमदाहादिरादिपदार्थः ।

(१) तृतीयमदृष्टजं स्वप्नमाह यदिति । अनुभूतेषु ग्रामेष्वननुभूतेष्वग्रामेषु वा प्रसिद्धेष्विह जन्मनि प्रतीतेषु अप्रसिद्धेष्विह जन्मन्यप्रतीतेषु यत् गजारोहणादि शुभावेदकं स्वप्नं दृश्यते तत्संस्कारधर्माभ्यां भवतीत्यर्थः । पर्वतारोहण-पायसभक्षणादि-रादिपदार्थः । खरोष्ट्रारोहणादीति । अत्र अन्धकारपात-पङ्कमज्जनादि रादिपदग्राह्यम् । अत्यन्ताप्रसिद्धार्थेष्वाकाशगमनादिषु दृष्टादृष्टादेवाननुभूतेषु संस्काराभावात् । यद्यपि संस्कारादिनिरपेक्षादृष्टाद्भवत्स्वप्नो मिथ्याज्ञानमिति न विशेषतो भेदस्तथापि [illegible] पृथगुक्तः । ननु स्वप्नदृष्टमिति स्वप्नेऽनुसन्धीयत एव तत्र पूर्वानुभूतस्य स्वप्नस्य स्मरणे भवतीति स्वप्नान्तिकमुच्यते तदप्युपरतेन्द्रियस्यैवेति स्वप्नान्तर्गतं दर्शनमेवेति आशङ्क्याह स्वप्नान्तिकमिति । तथा च स्मृतौ तस्या [illegible] पादकुम्भकपदेन स्वप्नलक्षणस्यातिव्याप्तिर्नास्तीति सर्वमनवद्यम् ।

अत्र १४९ पृ. ९, १५० पृष्ठानि ।

अस्मद्विशिष्टानां तु (१)योगिनां युक्तानां योगजधर्मानुगृहीतेन मनसा स्वात्मान्तराकाशदिक्कालपरमाणुवायुमनस्सु तत्समवेतगुणकर्मसामान्यविशेषेषु समवाये चावितथं स्वरूपदर्शनमुत्पद्यते । (२)वियुक्तानां पुनश्चतुष्टयसन्निकर्षाद्योगजधर्मानुग्रहसामर्थ्यात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टेषु प्रत्यक्षमुत्पद्यते ।

दिना रूपादौ रूपत्वाभावादिग्रहणानि च संस्कारविशेषणतायामेवान्तर्भूतानीति न षोढात्वव्याघात इति ध्येयम् । अत्र २१४ २६९ सूत्रे ।

(१)अस्मद्विशिष्टानामित्यस्य विवरणं योगिनामिति । योगिनस्तु युक्तवियुक्तभेदेन द्विविधास्तयोर्युक्तानान्तु समाधिस्थानां योगजधर्मसहकृतेनान्तःकरणेन स्वात्मनि आत्मान्तरे चाऽऽकाशे दिशि काले चतुर्विधपरमाणुषु मनःसु तत्समवेतेषु गुणादिषु समवाये चाविपर्यस्तं स्वरूपदर्शनं भवतीत्यर्थः । इन्द्रियेभ्यः प्रत्याहृत्य साक्षात्कर्तव्येष्ववस्तुनि मनो निधायाप्रवर्तमानान्तिकास्तत्ताः युक्ताः वियुक्तास्त्वभ्यासेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

(२)वियुक्तानामाह वियुक्तानां पुनरिति । [illegible]

अस्मद्विशिष्टानां तु (१)योगिनां युक्तानां योगजधर्मानुगृहीतेन मनसा स्वात्मान्तराकाशदिक्कालपरमाणुवायुमनस्सु तत्समवेतगुणकर्मसामान्यविशेषेषु समवाये चावितथं स्वरूपदर्शनमुत्पद्यते । (२)वियुक्तानां पुनश्चतुष्टयसन्निकर्षाद्योगजधर्मानुग्रहसामर्थ्यात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टेषु प्रत्यक्षमुत्पद्यते ।

द्विना रूपादौ स्वाश्रयाद्यग्रहणानि च संस्कृतविशेषणतायामपान्तर्भूतानीति न पौनरुक्त्यव्याघात इति ध्येयम् । अत्र २१४ १६९सूत्रे ।

(१)अस्मद्विशिष्टानामित्यस्य विवरणं योगिनामिति । योगिनस्तु युक्तवियुक्तभेदेन द्विविधास्तयोर्युक्तानान्तु समाधिस्थानां योगजधर्मसहकृतेनान्तःकरणेन स्वात्मनि आत्मान्तरे चाऽऽकाशे दिशि काले चतुर्विधपरमाणुषु मनःसु तत्समवेतेषु गुणादिषु समवाये चावितथं स्वरूपदर्शनं भवतीत्यर्थः । इन्द्रियेभ्यः प्रत्याहृत्य स्वात्मन्द्-[illegible] वस्तुनि मनो निधायावर्तमाना[illegible] युक्ताः वियुक्तास्त्वत्यन्ताभ्यासेन परमवशीकारमापन्ना [illegible] [illegible] इति तयोर्भेदः [illegible] । [illegible]

(२)वियुक्तानामित्यादि वियुक्तानां पुनरिति [illegible]

(१)तथैवैतिह्यमप्यवितथमाप्तोपदेश एवेति ॥

क्को नान्यः। एवं चाभावो लिङ्गमेवाविनाभावग्रहणसापेक्षत्वात् अनपेक्षत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गः स्यात् । अपि च भावज्ञानवद्भावज्ञानेपि इन्द्रियसंनिकर्षो हेतुरिति सोऽपि प्रत्यक्ष एव। भावांशेनैव तत्संनिकर्षे तु न किमपि प्रमाणम् । कार्यगम्या हि योग्यता—यथा भावपदार्थे इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायि कार्यं तद्वदभावेऽपीति भाववदभावोऽपि इन्द्रियग्रहणयोग्य एव। कार्यदर्शनाच्चास्येन्द्रियसम्बन्धोपि विशेषणविशेष्यभावादिः कल्पित एव नैयायिकैरित्यलं पल्लवितेन ।

ये तु पुनरभावरूपस्य प्रमेयस्य प्रशस्तपादाचार्यैरनङ्गीकृतत्वान्न साध्वी प्रमाणचिन्तेति वदन्ति ते प्रष्टव्याः, नास्तीति प्रतीतिस्सर्वजनसिद्धा किं सालम्बना निरवलम्बना वा? द्वितीये निरालम्बनं विज्ञानमिच्छतां विदुषां प्रतिभापराकाष्ठा। प्रथमे भूतलस्यालम्बनत्वे कण्टकादिमत्यपि भूतले कण्टको नास्तीति ज्ञानं तत्पूर्वकश्च निःशङ्कं गमनागमनलक्षणव्यापारो दुर्निवारः स्यात् । भाव एवैकाकी सद्वितीयश्चेति द्वयीमवस्थामनुभवति । एकाकित्वं स्वरूपमात्रं कैवल्यं वा तदा हि जिघृक्षितो घटादिरनुपलब्धो घटाद्यभावव्यवहारं प्रवर्तयति इति मन्यसे चेत् घटादेरभावाद्भूतलं च व्यतिरिच्यैकाकिशब्दार्थः कः समर्थितो यो भवद्भिर्नास्तीति प्रतिषेधधियो ह्यालम्बनं स्वीक्रियेत विषयवैलक्षण्यं विना विलक्षणबुध्युत्पादाभावात् । भावस्य स्वाभाविकमेकत्वमेवैकाकित्वमिति चेत्, किमेकत्वम् प्रतियोगिराहितत्वमेकत्वसंख्या वा ? एकत्वसंख्या तावद्यावदाश्रयभाविनी भावस्य सद्वितीयावस्थायामप्यनुवर्तते । अथ प्रतियोगिराहितत्वं स्वाभाविकमेकत्वमुच्यते सिद्धं प्रमेयान्तरम् । स च चतुर्व्यूहः प्रागभावप्रध्वंसाभावेतरेतराभावात्यन्ताभावभेदात् इति । निःश्रेयसहेतुपदार्थतत्त्वज्ञाननिरूपणपरेण भाष्यकारेण समुपेक्षितोपि अभावपदार्थः सूत्रकारमते सर्वथाऽस्तीति भाष्यसमालोचनपरैरस्मत्परमगुरुवरैः श्रीकैलासचन्द्रभट्टाचार्यैः सिद्धान्तितमिति तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

(१)ऐतिह्यमन्तर्भावयति तथैतिह्यमिति। इति हेति निपातसमुदा-

(१)पञ्चावयवेन वाक्येन स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनं परार्थानुमानम्। पञ्चावयवेनैव वाक्येन संशयितविपर्यस्ताव्युत्पन्नानां परेषां स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनं परार्थानुमानं विज्ञेयम्॥

यः। पुरावृत्ते वर्तते तस्य भाव ऐतिह्यम्। स्वार्थे ष्यञ्। वितथं तदप्रमाणमेवावितथमाप्तोपदेश एव स चानुमानमित्यनुमानान्न व्यतिरिच्यते ऐतिह्यमित्यभिप्रायः।

(१)परार्थानुमानव्युत्पादनायाह पञ्चावयवेनेति। नन्वनुमानं लिङ्गं पञ्चावयवप्रयोगसहायता स्वस्यासिद्धा तद्व्यतिरेकेणानुमानसंभवात्। न चात्रार्थेऽप्रतिपन्नोऽसौ परप्रतिपादनानुपपत्तेरत आह पञ्चावयवेनेत्याचार्याः। अर्थ्यते गम्यतेऽनुमेयमनेनेत्यर्थो लिङ्गं तस्यार्थस्य स्वनिश्चितस्य साध्याविनाभावितया स्वयं गृहीतस्य प्रतिपाद्यतेऽनेनेति प्रतिपादनं प्रतिपादकं यत् परार्थं परसन्देहव्युत्सादार्थं तत् परार्थानुमानमित्यर्थः। केन रूपेण पुनस्तत्प्रतिपादकत्वन्तदाह पञ्चावयवेनैव वाक्येनेति। इत्थंभूतलक्षणे तृतीया पञ्चावयववाक्यरूपमित्यर्थः। यद्वा सुनिश्चितस्यानुमेयस्य प्रतिपादनं प्रतिपत्तिर्येन लिङ्गप्रतिपादनाद्यान्तरव्यापारवता पञ्चावयवेन वाक्येन स्मृतिसमारूढेन परार्थं भवति तद्वाक्यं परार्थानुमानमिति। केवलशब्दस्यानिमित्तत्वात्तस्मिन् पक्षेऽनुमेयप्रतिपत्तेः शाब्दत्वप्रसङ्ग इति ध्येयम्। अवयववादिनोद्धाविमतनिराकरणद्वारा स्वोक्तं विवृणोति पञ्चावयवेनैवेति। संशयितोऽर्थे सन्दिग्धः विपर्यस्तः मिथ्याज्ञानवान् अव्युत्पन्नो मूढस्ते त्रयोऽपि प्रतिपादनार्हास्तरत्रप्रतीत्यभावात् यो यानि पदानि प्रयुङ्क्ते स तत्पदार्थसंसर्गप्रतिपादनाभिप्रायवानिति स्वात्मनि नियमे गृहीते तदनु परस्य प्रयोगात्तदनुस्तत्पदार्थसंसर्गप्रतिपादनाभिप्रायावगतिद्वारा पदेभ्यो वाक्यार्थानुमानमित्यशाब्दो वाक्यार्थ इति हृदयम्। निरवयवस्य स्फोटस्य शब्दरूपत्वात् पञ्चावयववाक्यं तदर्थप्रत्ययमाधत्ते इति कथं सङ्गच्छत इति तु न वाच्यम्, औपाधिकत्वेनावयवानामर्थप्रत्ययस्याङ्गीकारात्।

(२०)अवयवप्रकरणम् ।

(१)अवयवाः पुनः-प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसन्धानप्रत्याम्नायाः । तत्रानुमेयोद्देशोऽविरोधी प्रतिज्ञा । प्रतिपिपादयिषितधर्मविशिष्टस्य धर्मिणोऽपदेशविषयमापादयितुमुद्देशमात्रं प्रतिज्ञा । यथा द्रव्यं वायुरिति ।

एकार्थप्रतीतिहेतुत्वमेव हि उपाधिः । एकप्रतीतिहेतुत्वं च क्षणिकत्वेऽपि स्मर्यमाणानां नियतानुपूर्वीविशिष्टानां यावन्तो यादृशा ये चेत्यादिपरिगृहीतानां सुकरमेवान्यथा स्फोटाङ्गीकारेपि समानत्वादिति कृतं विस्तरेण। पदप्रक्रियादिप्रकारोऽत्र किरणावल्यां द्रष्टव्यः ।

(२०) अवयवप्रकरणम् ।

(१)पञ्चावयवं वाक्यमित्यत्र विशेषज्ञानायाहाऽवयवाः पुनरिति। पुनःशब्देन दिङ्नागाद्यभिमतजिज्ञासादिदशावयववादो निरस्तः । प्रतिज्ञां न्यायप्राप्तामाह तत्रेति । तत्र तेष्ववयवेषु मध्ये । अनुमेयोद्देशत्वाद्यत् कृतकं तदनित्यमित्यस्य प्रतिज्ञात्ववारणायाह प्रतिपिपादयिषितधर्मविशिष्टस्येत्यादि । अस्तित्वादिधर्मापेक्षया सर्व एव धर्मिणो धर्मविशिष्टा अतः प्रतिपादयितुमिष्टेन धर्मेण विशिष्टो यो धर्मी पक्षस्तस्योद्देशमात्रमभिधानमात्रं साधनरहितं प्रतिज्ञा । न च तच्छून्यमुद्देशमात्रं किञ्चित्करमित्याहापदेशविषयमापादयितुमिति । अपदेशो हेतुः तस्य विषयमापादयितुं प्रतिपादयितुं प्रतिज्ञाने खलु यत्र क्वचन साध्यसाधनाय हेतुः प्रयुज्यते तस्य सिद्धत्वात् अपि तु कुत्रचिद्धर्मिणि प्रतिनियते तस्मिन्ननुपन्यस्यमाने निराश्रयो हेतुर्न प्रवर्तेत तस्याप्रवृत्तौ न साध्यसिद्धिरतः प्रतिज्ञया धर्मिग्राहकमानं दर्शयन्त्या हेतोराश्रयो धर्मी संनिधाप्यते इत्याश्रयोपदर्शनद्वारा हेतुं प्रवर्तयन्ती प्रतिज्ञा साध्यसिद्धेरङ्गम्, तथाच न्यायभाष्यम्—"असत्यां प्रतिज्ञायामनाश्रया हेत्वादयो न प्रवर्त्तेरन्निति" । प्रतिज्ञाया उदाहरणमाह यथेति । यो हि वायुं जानन्नपि तस्य द्रव्यत्वं संदिग्धस्तं प्रति सिषाधयिषितेन द्रव्यत्वेन विशिष्टस्य वायोरभिधानं वायुर्द्रव्यमिति प्रतिज्ञेत्यर्थः । अत्र ३४२ सूत्रम् ।

द्धः तद्भावासिद्धोऽनुमेयासिद्धश्चेति । तत्रोभयासिद्धः—उभयोर्वादिप्रतिवादिनोरसिद्धः यथाऽनित्यः शब्दः सावयवत्वादिति । अन्यतरासिद्धः—यथाऽनित्यः शब्दः कार्यत्वादिति । तद्भावासिद्धो—यथा धूमभावेनाग्न्याधिगतौ कर्तव्यायामुपन्यस्यमानो वाष्पो धूमभावेनासिद्ध इति । अनुमेयासिद्धो—यथा पार्थिवं द्रव्यं तमः कृष्णरूपवत्त्वादिति ।

(१)यो ह्यनुमेयेऽविद्यमानोऽपि तत्समानजातीये सर्वस्मिन्नास्ति तद्विपरीते चास्ति स विपरीतसाधनाद्विरुद्धः यथा यस्माद्विषाणी तस्मादश्व इति ।

तरासिद्धमाह यथेति । यद्यपि शब्दे परमार्थतः कार्यत्वं तथापि मीमांसकस्यासिद्धं तत्कथमनित्यत्वं साधयेत् यावच्च साध्यत इत्यन्यतरासिद्धोऽयं हेतुरित्यर्थः । तद्भावासिद्धमुदाहरति यथा धूमभावेनेति । धूमभावेन धूमस्वरूपेणेत्यर्थः । अनुमेयासिद्धमाह पार्थिवं द्रव्यमिति । तमः पार्थिवं द्रव्यं कृष्णरूपवत्त्वादिति प्रयोगः । आरोपितकार्ष्ण्यमात्रप्रतीतेस्तमसो द्रव्यान्तरत्वाभावेन तमो द्रव्यमित्याश्रयासिद्धमित्यर्थः । विशेषणासिद्धादयस्तु उभयासिद्धादिष्वन्तर्भूता इति पृथङ्नोक्ता इति ध्येयम् ।

(१)विरुद्धहेत्वाभासमाह यो ह्यनुमेय इति । उदाहरति यथेति । कश्चिद्यदा वनान्तरिते गोपिण्डे विषाणित्वमनुमाय [illegible]यं पिण्डोऽश्वो विषाणित्वादिति साधयति तदा विषाणित्वमश्वसजातीयेऽविद्यमानमश्वविपरीते गोमहिष्यादौ विद्यमानं [illegible] व्याप्ति[illegible] साधयन् [illegible]साध्यविपरीतसाधनाद्विरुद्ध इत्युच्यते । इदं च [illegible] [illegible]नायं [illegible] सिद्धः शब्दः कृतकत्वादिति ध्येयम् ।

दर्शनात् संशयानुत्पत्तिरित्युक्ते, नायं द्रव्यादीनामन्यतमस्य विशेषः स्याच्छ्रावणत्वं किन्तु सामान्यमेव सम्पद्यते । कस्मात्? तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु द्रव्यादिभेदानामेकैकशो विशेषस्योभयथा दृष्टत्वादित्युक्तं न संशयकारणम्, अन्यथा षट्स्वपि पदार्थेषु संशयप्रसङ्गात् तस्मात् सामान्यप्रत्ययादेव संशय इति ॥

दस्य सन्दिग्धता युक्तेति पूर्वपक्ष्याभिप्रायः । परिहरति नान्यार्थत्वादिति । कोऽसावन्यार्थ इत्यत आह शब्दे विशेषदर्शनादित्यादिना । "श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः" अ. २ आ. २ सु. २१ श्रोत्रग्राह्यमर्थं शब्दत्वेन प्रतिपाद्य तस्मिन् द्रव्यं गुणो वा कर्म वेति संशयः प्रदर्शितः सूत्रकारेण । तत्र परः शङ्कते शब्द इति । शब्दे यः संशयहेतुः श्रोत्रग्राह्यत्वधर्मो भवताऽङ्गीकृतः स च विशेषस्तस्य दर्शनात् संशयानुत्पत्तिः संशयस्य विरुद्धोभयस्मृतिपूर्वकत्वात् । सा च स्मृतिर्नासाधारणधर्मदर्शनाद्भवति तस्य केनचिद्विशेषेण सहानुपलम्भात् । इत्युक्ते—इति परेणाशङ्किते । सूत्रकाराशयेन समाधत्ते नायमिति । द्रव्यादीनामन्यतमस्य द्रव्यस्य गुणस्य कर्मणो वा श्रावणत्वं न विशेषः किन्तु सामान्यमेव । कुत इत्यत आह तुल्यजातीयेष्विति । द्रव्यादिभेदानां द्रव्यगुणकर्मणां मध्ये एकैकस्य द्रव्यस्य गुणस्य कर्मणो वा तुल्यजातीयेभ्योऽर्थान्तरभूतेभ्यश्च विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् । अत्र सप्तमी पञ्चम्यर्थे । यथा पृथिव्यास्तुल्यजातीयेभ्यो जलादिभ्यो विशेषः पृथिवीत्वं द्रव्यत्वेन सह दृष्टम् रूपस्य च रूपत्वं विशेषो गुणत्वेन सह दृष्टं तथा शब्दस्यापि श्रावणत्वं विशेषः गुणत्वेन, तस्मादेतदपि विशेषत्वेन रूपेण द्रव्यादीनां सामान्यमेव ततश्च सामान्यरूपेणास्य संशयहेतुत्वं भवतु असाधारणरूपेण तु न तद्धेतुत्वम् विशेषस्मारकत्वाभावादित्यर्थः । तस्यापि संशयहेतुत्वे दोषमाहान्यथेति । तेषामपि असाधारणधर्मयोगित्वात्तत्र संशयविरामाभाव इत्यर्थः । उपसंहरति तस्मा-

संशयोत्पत्तौ शिरःपाण्यादिदर्शनात् पुरुष एवायमित्यवधारणज्ञानं प्रत्यक्षनिर्णयः । विषाणमात्रदर्शनाद् गौर्गवयो वेति संशयोत्पत्तौ सास्नामात्रदर्शनाद् गौरेवायमित्यवधारणज्ञानमनुमाननिर्णय इति ॥

(२८)स्मृतिप्रकरणम् ।

(१)लिङ्गदर्शनेच्छानुस्मरणाद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषात् पटुत्वाभ्यासादरप्रत्ययजनिताच्च संस्काराद् दृष्टश्रुतानुभूतेष्वर्थेषु शेषानुव्यवसायेच्छानुस्मरणद्वेषहेतुरतीतविषया स्मृतिरिति ॥

(२९)आर्षज्ञानप्रकरणम् ।

(२)आम्नायविधातॄणामृषीणामतीतानागतवर्तमानेष्व-

---

(२८) स्मृतिप्रकरणम ।

(१)स्मृतिरूपां विद्यामाह लिङ्गदर्शनेच्छेत्यादिना । आदिशब्देन अ. ३ आ. २ सू. ४४ न्यायसूत्रोक्तानि प्रणिधानादीनि सङ्गृह्यन्ते तदपेक्षमाणादात्ममनसोः संयोगविशेषादिति स्मृतिहेतुप्रतिपादनम् । लिङ्गदर्शनादिवत् संस्कारोऽप्यस्य सहकारी केवलात्तस्मात्स्मरणानुपपत्तेरिति स्मृतिनिमित्तकारणमाह पट्वित्ति । दृष्टश्रुतानुभूतेष्विति विषयसंकीर्तनमनुभूतेष्वनुमितेष्वित्यर्थः । शेषेत्यादिहेतुरित्यन्तं कार्यनिरूपणम् । तत्र शेषानुव्यवसायो प्रथमलिङ्गज्ञानापेक्षया तदनन्तर्भाव्यनुमेयज्ञानं तस्य हेतुर्व्याप्तिस्मरणं सुखसाधनतास्मृतिरिच्छाहेतुः प्रथमपदस्मृतिर्द्वितीयपदानुस्मरणहेतुः दुःखसाधकस्मरणं द्वेषहेतुरिति बोध्यम् । किन्त्वत्रार्थोऽतीतः पूर्वानुभूत इत्यतीतविषया स्मृतिः अत एव सा न प्रमाणमर्थपरिच्छेदे पूर्वानुभवपारतन्त्र्यादिति कन्दलीकाराः । अत्र ३२७ सूत्रम् ।

(२९)आर्षज्ञानप्रकरणम् ।

(२)आर्षमाहाम्नायेति । आम्नायो वेदः । धर्मादिष्वित्यत्राधर्मादि-

तीन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु ग्रन्थोपनिबद्धेष्वनुपनिबद्धेषु चात्ममनसोः संयोगाद् धर्मविशेषाच्च यत् प्रातिभं यथार्थनिवेदनं ज्ञानमुत्पद्यते तदार्षमित्याचक्षते। तत्तु प्रस्तारेण देवर्षीणाम्। कदाचिदेव लौकिकानां यथा कन्यका ब्रवीति श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति हृदयं मे कथयतीति॥

(३०) सिद्धदर्शनान्तर्भावप्रकरणम्।

(१) सिद्धदर्शनं न ज्ञानान्तरम्। कस्मात्? प्रयत्नपूर्वकमञ्जनपादलेपखड्गगुलिकादिसिद्धानां दृश्यद्रष्टृणां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टेष्वर्थेषु यद्दर्शनं तत्प्रत्यक्षमेव। अथ दिव्यान्तरिक्षभौमानां प्राणिनां ग्रहनक्षत्रसञ्चारादिनिमित्तं धर्माधर्मविपाकदर्शनमिष्टम् तदप्यनुमानमेव। अथ लिङ्गानपेक्षं धर्मादिषु दर्शनमिष्टं तदपि प्रत्यक्षार्षयोरन्यतरस्मिन्नन्तर्भूतमित्येवं बुद्धिरिति॥

कालादयो आदिपदेन बोध्याः। इन्द्रियलिङ्गाद्यभावे यदर्थज्ञानं सा प्रतिभा सैव च प्रातिभमित्युच्यते आर्षापरपर्यायम्। कारणाभावे न[illegible] संवेदनो धर्मविशेषादिति कारणनिर्देशः स च विद्यातपःसमाधिजः प्रकृष्टो धर्मः। प्रस्तारेण बाहुल्येन। उभयकोट्यनुल्लेखाज्ज्ञानं संशयः संवादाच्च न विपर्यय इति बोध्यम्। अत्र २५७ सूत्रम्।

(३०) सिद्धदर्शनान्तर्भावप्रकरणम्।

(१) सिद्धदर्शनमपि केचित् विद्यान्तरमङ्गीकुर्वन्ति तन्निरासायाह सिद्धदर्शनं न ज्ञानान्तरमिति। प्रयत्न[illegible] [illegible]। [illegible] प्रत्यक्षार्षयोरिति। यदि धर्मादिदर्शनमिन्द्रियजं तदा प्रत्यक्षम् [illegible] तदार्षमिति विवेकः। [illegible] पूर्वार्थ[illegible]। [illegible]। अत्र २५८ सूत्रम्।

(३१)सुखप्रकरणम् ।

(१)अनुग्रहलक्षणं सुखम् । स्रगाद्यभिप्रेतविषयसान्निध्ये सतीष्टोपलब्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्धर्माद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगादनुग्रहाभिष्वङ्गनयनादिप्रसादजनकमुत्पद्यते तत् सुखम् । अतीतेषु विषयेषु स्मृतिजम् । अनागतेषु सङ्कल्पजम् । यत्तु विदुषामसत्सु विषयानुस्मरणेच्छासङ्कल्पेष्वाविर्भवति तद्विद्याशमसन्तोषधर्मविशेषनिमित्तमिति ॥

---

(३१) सुखप्रकरणम् ।

विद्याऽविद्यादिभेदविस्तृतां बुद्धिमुक्त्वा तत्कार्यत्वादनन्तरं सुखमाह अनुग्रहेति । अनुग्रहलक्षणं अनुग्रहस्वभावम् । अनुकूलस्वभावतयैव स्वविषयमनुभवं कुर्वत् पुरुषान्तरमनुगृह्णाति सुखमित्याह स्रगादीत्यादिना। संनिहितेप्यर्थे विषयान्तरव्यासक्तस्य सुखानुत्पादादिष्टोपलब्धेः कारणत्वं गम्यते वियुक्तस्य सुखाभावाद्विषयसंनिकर्षोपि कारणम् । धर्मादीत्यत्रादिपदेन स्वस्थतापरिग्रहः । अनुग्रहादीति कार्योपवर्णनम् । तत्रानुग्रहस्सुखसंवेदनम् । अभिष्वङ्गोऽनुरागः नयनादिप्रसादो वैमल्यम् । आदिना मुखप्रसादग्रहणम् । एतेषां सुखं हेतुरित्यर्थः । यत्त्विति । विदुषामात्मज्ञानिनामसत्सु विषयादिषु यदाविर्भवति तद्विद्यादिजन्यमित्यर्थः । विद्याऽऽत्मज्ञानम् शमो जितेन्द्रियत्वम् । संतोषः शरीरनिर्वाहातिरिक्तानभिकांक्षित्वम् । धर्मविशेषः प्रकृष्टो निर्वर्तकलक्षणो धर्मः । ये तु दुःखाभावमेव सुखमाहुस्तेषामानन्दात्मनाऽनुभवविरोधो हितं प्राप्स्यामि अहितं हास्यामि इति प्रवृत्तिद्वयानुपपत्तिश्च बोध्येति श्रीधराचार्याः । अत्र ३५५ सूत्राद ३६० सूत्रपर्यन्तम्, २१२ सूत्रञ्च द्रष्टव्यम् ।

(३२)दुःखप्रकरणम्।

(१)उपघातलक्षणं दुःखम्। विषाद्यनभिप्रेतविषयसान्निध्ये सत्यनिष्टोपलब्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्धर्माद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगाद्यदमर्षोपघातदैन्यनिमित्तमुत्पद्यते तद्दुःखम्। अतीतेषु सर्पव्याघ्रचौरादिषु स्मृतिजम्। अनागतेषु सङ्कल्पजमिति॥

(३३)इच्छाप्रकरणम्।

(२)स्वार्थं परार्थं वाऽप्राप्तप्रार्थनेच्छा। सा चात्ममनसोः संयोगात् सुखाद्यपेक्षात् स्मृत्यपेक्षाद्वोत्पद्यते। प्रयत्नस्मृतिधर्माधर्महेतुः। कामोऽभिलाषः राग सङ्कल्पः कारुण्यं वैराग्यम् उपधा भाव इत्येवमादय इच्छाभेदाः।

---

(३२) दुःखप्रकरणम्।

(१)सुखप्रत्यनीकतया तदनन्तरे दुःखमाहोपघातेति। उपजातं दुःखं प्रतिकूलस्वभावतया स्वात्मविषयमनुभवं कुर्वदात्मानमुपहन्तीत्याह॥निष्टोपलब्धीत्यादिना। अमर्षादिरिति कार्यकथनम्। अमर्षोऽसहिष्णुता उपघातो दुःखानुभूतिः दैन्यं विच्छायता। दुःखे सति तदनुभवलक्षण आत्मोपघातः स्यादित्यर्थः। अन्यत्स्पष्टम्। अत्र सुखप्रकरणसूत्राण्येव बोध्यानि।

(३३) इच्छाप्रकरणम्।

(२)इच्छामाह स्वार्थमिति। कारणमाह सा चेत्यादिना। अनागते सुखसाधने वस्तुनीच्छोपजायते तदुत्पत्तौ तद्विषयसाध्यमनागतमपि सुखं निमित्तकारणम्। अतिक्रान्ते सुखहेताविच्छोत्पत्तेः स्मृतिरपि हेतुः। प्रयत्नेत्यादि कार्यकथनम्। तद्यथा उपादानेच्छया तदनुकूलः प्रयत्नः, स्मरणेच्छया स्मरणं, यागादिषु फलेच्छया प्रवृत्तस्य धर्मोत्पत्तिः प्रतिषिद्धेषु अधर्मोत्पत्तिश्चेति। कामादय इच्छाभेदा

मैथुनेच्छा कामः। अभ्यवहारेच्छाऽभिलाषः। पुनः पुनर्विषयानुरञ्जनेच्छा रागः। अनासन्नक्रियेच्छा सङ्कल्पः। स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहाणेच्छा कारुण्यम्। दोषदर्शनाद्विषयत्यागेच्छा वैराग्यम्। परवञ्चनेच्छा उपधा। अन्तर्निगूढेच्छा भावः। चिकीर्षाजिहीर्षेत्यादिक्रियाभेदादिच्छाभेदा भवन्ति॥

(३४)द्वेषप्रकरणम्।

(१)प्रज्वलनात्मको द्वेषः। यस्मिन् सति प्रज्वलितमिवात्मानं मन्यते स द्वेषः। स चात्ममनसोः संयोगाद् दुःखापेक्षात् स्मृत्यपेक्षाद्वोत्पद्यते। प्रयत्नस्मृतिधर्माधर्महेतुः। क्रोधो द्रोहः मन्युरक्षमाऽमर्ष इति द्वेषभेदाः॥

(३५)प्रयत्नप्रकरणम्।

(२)प्रयत्नः संरम्भ उत्साह इति पर्यायाः। स द्वि-

न तत्त्वान्तरमित्युक्तमेव दर्शयति मैथुनेच्छेत्यादिना। भाष्यं स्पष्टार्थम्। अत्र २५० २५१ २५२ २५३ २५४ ६ सूत्राणि।

(३४) द्वेषप्रकरणम्।

(१)द्वेषमाह प्रज्वलनेति। प्रयत्नेत्यादि द्वेषकार्योक्तिः। द्वेषादेनं हन्मीति प्रयत्नः, वेदार्थविप्लवकारिषु द्वेषाद्धर्मः, तदर्थपालकेषु द्वेषादधर्म इति बोध्यम्। अलक्षितविकारश्चिरानुबद्धापकारावसानो द्रोहः। शरीरादिविकारहेतुः क्षणभङ्गुरो द्वेषः क्रोधः। अपकारासमर्थस्यान्तर्निगूढो द्वेषो मन्युः। परगुणद्वेषोऽक्षमा। स्वगुणपरिभवाक्षमो द्वेषोऽमर्ष इति तद्भेदाः। अत्रापीच्छासूत्राण्येव योज्यानि।

(३५) प्रयत्नप्रकरणम्।

(२)क्रमप्राप्तं प्रयत्नमाह प्रयत्न इति। सदेहस्यात्मनो विपच्यमान-

धो—जीवनपूर्वकः इच्छाद्वेषपूर्वकश्च । तत्र जीवनपूर्वकः सुप्तस्य प्राणापानसन्तानप्रेरकः प्रबोधकाले चान्तःकरणस्येन्द्रियान्तरप्राप्तिहेतुः । अस्य जीवनपूर्वकस्यात्ममनसोः संयोगाद्धर्माधर्मापेक्षादुत्पत्तिः । इतरस्तु हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थस्य व्यापारस्य हेतुः शरीरविधारकश्च । स चात्ममनसोः संयोगादिच्छापेक्षाद् द्वेषापेक्षाद्वोत्पद्यते ॥

(३६)गुरुत्वप्रकरणम् ।

(१)गुरुत्वं जलभूम्योः पतनकर्मकारणम् । अप्रत्यक्षं

कर्माशयसहितस्य मनसा सह संयोगः सम्बन्धो जीवनं तत्पूर्वकः प्रयत्नः कामर्थक्रियां जनयतीत्यत आह तत्रेति । अत्रायं प्रयोगः-सुप्तस्य प्राणादिक्रिया प्रयत्नकार्या क्रियात्वात् । न च तदानीमिच्छाद्वेषौ तद्धेतू संभवतः तस्माज्जीवनपूर्वकः प्रयत्न एव प्राणापानप्रेरक इति गम्यते । एवमयं प्रबोधकालेऽन्तःकरणस्य इन्द्रियान्तरप्राप्तिहेतुश्च । अत्रेयमनुमानप्रक्रिया—विषयप्राप्त्यनुमितान्तःकरणेन्द्रियसंयोगः प्रयत्नपूर्वकान्तःकरणक्रियाजन्योऽन्तःकरणेन्द्रियसंयोगजत्वात् जागरान्तःकरणेन्द्रियसंयोगवदिति । कारणमाहास्येति । द्वितीयमिच्छाद्वेषपूर्वकमाहेतरस्त्विवति । गुरुत्वे सत्यपततः शरीरस्येच्छापूर्वकः प्रयत्नो विधारक इत्यर्थः । तत्कारणमाह स चेति । हितसाधनोपादानेषु इच्छापूर्वकः, दुःखसाधनपरित्यागे च द्वेषपूर्वकः प्रयत्नो जायत इत्यर्थः । अत्र २५४ २८१ २१२ ६ सूत्राणि ।

(३६) गुरुत्वप्रकरणम् ।

(१)गुरुत्वमाह गुरुत्वमिति । जलभूम्योरित्याश्रयकथनम् । पतनेत्यादि कार्यनिरूपणम् । अप्रत्यक्षमिति स्वभाववर्णनम् । केचित्त्विन्द्रियग्राह्यं गुरुत्वमाहुस्तेषामधःस्थितद्रव्यस्य स्पर्शोपलम्भवत् गुरुत्वोपलम्भप्रसङ्गः स्यात् । उपरिस्थितस्य गुरुत्वप्रतीतिस्तु

पतनकर्मानुमेयं संयोगप्रयत्नसंस्कारविरोधि । अस्य चा-
बादिपरमाणुरूपादिवन्नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः ॥

(३७)द्रवत्वप्रकरणम् ।

(१)द्रवत्वं स्यन्दनकर्मकारणम् । त्रिद्रव्यवृत्ति । तत्तु द्विविधम्—सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च । सांसिद्धिकम-पां विशेषगुणः । नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः सामान्यगुणः । सांसिद्धिकस्य गुरुत्ववन्नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः । सङ्घातदर्शनात् सांसिद्धिकमयुक्तमिति चेन्न दिव्येन तेजसा संयुक्तानामाप्यानां परमाणूनां परस्परं संयोगो द्रव्यारम्भकः सङ्घाताख्यः तेन परमाणुद्रवत्वप्रति-

---

हस्तादीनामधोगमनानुमानादिति । अतीन्द्रियं चेत्कथमस्य प्रतीतिरत आह पतनेति । संयोगेति । गुरुत्वस्य संयोगादिभिस्त्रिभिर्विरोधः तैः प्रतिबद्धस्य स्वकार्याकरणात् । तथाहि दोलारूढस्य संयोगेन प्रतिबन्धात् अपतनं, प्रयत्नेन प्रतिबन्धादपतनं च शरीरस्य, वेगेन प्रतिबन्धादपतनं वहिःक्षिप्तस्य शरादेरिति । अस्य चेति । यथाप्यपरमाणुरूपादयो नित्यास्तथा पार्थिवपरमाणुष्वपि गुरुत्वं, यथा चावादिकार्यद्रव्ये कारणगुणक्रमेण रूपादयो जायन्ते आश्रयनाशान्नश्यन्ति च तथा गुरुत्वमपीति बोध्यम् । अत्र १८७ १९८ २०१ सूत्राणि ।

(३७) द्रवत्वप्रकरणम् ।

(१)द्रवत्वं व्युत्पादयति द्रवत्वमिति । सांसिद्धिकद्रवत्वमसहमानः शङ्कते सङ्घातदर्शनादिति । आप्यस्य हिमकरकादेः द्रव्यस्य सङ्घातस्य काठिन्यस्य दर्शनात् सांसिद्धिकद्रवत्वमित्ययुक्तमित्याशङ्कार्थः । समाधत्ते दिव्येनेति । सर्वत्रोदके स्वाभाविकद्रवत्वोपलम्भादपां सांसिद्धिकमेव द्रवत्वमिति निश्चिते यद्धिमकरकादौ द्रवत्वानुपलम्भस्तत्र दिव्येन तेजसा सम्बद्धानामाप्यपरमाणूनां परस्परसंयोगो द्रव्यारंभकः संघाताख्यस्तेन हिमकरकारम्भकपरमा-

बन्धात् कार्ये हिमकरकादौ द्रवत्वानुत्पत्तिः । नैमित्तिकं च पृथिवीतेजसोरग्निसंयोगजम् । कथम्? सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टादीनां कारणेषु परमाणुष्वग्निसंयोगाद्वेगापेक्षात् कर्मोत्पत्तौ तज्जेभ्यो विभागेभ्यो द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशात् कार्यद्रव्यनिवृत्तावग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षात् स्वतन्त्रेषु परमाणुषु द्रवत्वमुत्पद्यते ततस्तेषु भोगिनामदृष्टापेक्षादात्मागुसंयोगात् कर्मोत्पत्तौ तज्जेभ्यः संयोगेभ्यो द्व्यणुकादिप्रक्रमेण कार्यद्रव्यमुत्पाद्यते तस्मिंश्च रूपाद्युत्पत्तिसमकालं कारणगुणप्रक्रमेण द्रवत्वमुत्पद्यतइति ॥

(३८) स्नेहप्रकरणम्।

(१) स्नेहोऽपां विशेषगुणः । संग्रहमृजादिहेतुः । अस्यापि गुरुत्ववन्नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः ॥

णुद्रवत्वप्रतिबन्धात् तेजःसंयोगेन परमाणूनां द्रवत्वं प्रतिबद्धमिति लवणादौ अनुमितं लवणस्याऽऽप्यत्वमिवात्रापि वह्निसंयोगनिमित्तं हिमकरकाद्याप्यत्वमित्यभिप्रायः । सांसिद्धिकमुक्त्वा नैमित्तिकमाह नैमित्तिकमिति । प्रक्रियाभाष्यं सुगमम् । हिमकरकादिविलयनेपीयं प्रक्रिया बोध्या । अत्र २०२ ५० ५४ ५५ २०६सूत्राणि ।

(३८) स्नेहप्रकरणम् ।

(१) स्नेहमाह स्नेहोऽपामिति । पिण्डीभावहेतुः संयोगविशेषः संग्रहः । मृजा परिशुद्धिः । मृदुत्वमादिपदेन ग्राह्यम् । अस्यापीति । यथा गुरुत्वं परमाणुषु नित्यं कार्ये च कारणगुणपूर्वकमाश्रयनाशाद्विनाशि च तथा स्नेहोऽपीति भावः । अत्र ५० सूत्रम् ।

गादाश्चर्येऽर्थे पटुः संस्कारातिशयो जायते। यथा दाक्षिणात्यस्योष्ट्रदर्शनादिति। विद्याशिल्पव्यायामादिष्व-भ्यस्यमानेषु तस्मिन्नेवार्थे पूर्वपूर्वसंस्कारमपेक्षमाणादुत्तरोत्तरस्मात् प्रत्ययादात्ममनसोः संयोगात् संस्कारातिशयो जायते। प्रयत्नेन मनश्चक्षुषि स्थापयित्वाऽपूर्वमर्थं दिदृक्षमाणस्य विद्युत्सम्पातदर्शनवदादरप्रत्ययः तमपेक्षमाणादात्ममनसोः संयोगात् संस्कारातिशयो जायते यथा देवह्रदे राजतसौवर्णपद्मदर्शनादिति।

(१)स्थितिस्थापकस्तु स्पर्शवद्द्रव्येषु वर्तमानो घनावयवसन्निवेशविशिष्टेषु कालान्तरावस्थायिषु स्वाश्रय-

---

संस्कारोऽयं जायत इत्यर्थः। प्रथमस्योदाहरणमाह यथा दाक्षिणात्यस्येति। दाक्षिणात्यस्योष्ट्रोऽत्यन्तमननुभूताकार इति आश्चर्यजनकस्तस्य दर्शनात्तस्य पटुः संस्कारो जायते कालान्तरेऽप्युष्ट्रानुभवस्मृतिजननदर्शनात्। अभ्यासप्रत्ययजमाह विद्येति। विद्या शास्त्राभ्यासादिरूपा। शिल्पं पत्रभङ्गादिक्रिया। व्यायाम आयुधाभ्यासः। तेष्वभ्यस्यमानेषु तस्मिन्नेवार्थे पूर्वपूर्वसंस्कारापेक्षोत्तरोत्तरानुभवाद्धि नाधिकाधिकसंस्कारोत्पत्तिक्रमेणोपान्त्यसंस्कारापेक्षादन्त्यानुभवादन्त्यसंस्कारातिशयोत्पत्तिरिति बोध्यम्। आदरप्रत्ययजन्यं संस्कारमाह प्रयत्नेनेति। उदाहरणमाह यथा देवह्रदे इति। देवह्रदे [illegible] सार्धरात्रे राजतानि सौवर्णानि च पद्मानि दृश्यन्ते इति प्रसिद्धेः तद्दिने दिदृक्षया मिलितानानाजनेऽर्धरात्रे प्रयत्नविशेषेण चक्षुषि मनः स्थापयित्वा स्थितानामुत्थितेषु पद्मेषु क्षणमात्रदर्शनादादरप्रत्ययात् संस्कारातिशयः कालान्तरेऽपि स्फुटतरस्मृतिजनको जायते।

पत्र १०७ २८७ सूत्र।

(१)स्थितिस्थापकमाह स्थितिस्थापकस्त्विति। स्पर्शद्वारा स्थि-

योजनमनुद्दिश्यैतानि साधनानि भावप्रसादं चापेक्ष्यात्मम-
नसोः संयोगाद्धर्मोत्पत्तिरिति ॥

(४०) अधर्मप्रकरणम् ।

(१)अधर्मोऽप्यात्मगुणः। कर्तुरहितप्रत्यवायहेतुरतीन्द्रियोऽन्त्यदुःखसंविज्ञानविरोधी । तस्य तु साधनानि शास्त्रे प्रतिषिद्धानि धर्मसाधनविपरीतानि हिंसानृतस्तेयादीनि विहिताकरणम् प्रमादश्चैतानि दुष्टाभिसन्धिं चापेक्ष्यात्ममनसोः संयोगादधर्मस्योत्पत्तिः ॥

ति । एवं लाभपूजादिप्रयोजनमनुद्दिश्यानभिसन्धाय यदैतानि साधनानि क्रियन्ते तदा तानि भावप्रसादमभिप्रायविशुद्धिं चापेक्ष्यात्ममनसोः संयोगाद्धर्मोत्पत्तिरिति । स एव च वैशेषिके शास्त्रे 'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म" इत्यत्र धर्मशब्देन निःश्रेयसहेतुतया विवक्षित इत्यभिप्रायः । सांख्यास्तु "समाधिद्वारा दुःखविगमायात्मख्यातिरेवोपाय इति श्रुत्वा वनं गत्वा समाधिः क्रियते तस्माच्च प्रकृष्टसमाधिरूपधर्मोत्पत्तिः, तस्मिंश्च परिणते समाधावात्मस्वरूपसाक्षात्कारि विज्ञानमुदेतीति" प्राहुः। धर्मनिरूपणे २४९सूत्रमारभ्य २५१ सूत्रान्तं भाष्यकारेण व्याख्या न कृता।

(४०) अधर्मप्रकरणम् ।

(१) अधर्ममाहाधर्म इति । कर्तुरिति । अहितं दुःखसाधनं, प्रत्यवायो दुःखं, तयोर्हेतुः। हिंसेति । हिंसा परद्रोहः । अनृतं मिथ्यावचनम् । स्तेयं परस्वग्रहणमशास्त्रविहितम् । विहितस्यावश्यकर्तव्यस्याकरणमकर्तव्यता । प्रमादः अबुद्धिपूर्वकोऽतिक्रमः । अधर्मकार्याण्युक्त्वा तत्कारणमाहैतानीति । कामनापूर्वकेऽधर्मानुष्ठाने दुष्टाभिसन्धेः कारणता न त्वकामिक इति ध्येयम् । अत्र २४३ २४४ २४६ २४७ २२९ १३१ २३२ सूत्राणि ।

(४१) (प्रासङ्गिकं) संसारापवर्गप्रकरणम् ।

(१)अविदुषो रागद्वेषवतः प्रवर्तकाद्धर्मात् प्रकृष्टात् स्वल्पाधर्मसहितात् ब्रह्मेन्द्रप्रजापतिपितृमनुष्यलोकेष्वाशयानुरूपैरिष्टशरीरेन्द्रियविषयसुखादिभिर्योगो भवति । तथा प्रकृष्टादधर्मात् स्वल्पधर्मसहितात् प्रेततिर्यग्योनिस्थानेष्वनिष्टशरीरेन्द्रियविषयदुःखादिभिर्योगो भवति । एवं प्रवृत्तिलक्षणाद्धर्मादधर्मसहिताद्देवमनुष्यतिर्यङ्नारकेषु पुनः पुनः संसारबन्धो भवति ॥

(२)ज्ञानपूर्वकात्तु कृतादसङ्कल्पितफलाद्विशुद्धे कुले जातस्य दुःखविगमोपायजिज्ञासोराचार्यमुपसङ्गम्योत्पन्न-

---

(४१) संसारापवर्गप्रकरणम् ।

(१)अधर्मसाधनमुक्त्वा तत्साधनमाहाविदुष इति । अहमेव कर्ता भोक्ता चेत्यहङ्कारेण दुःखसाधनमपि सुखसाधनं मन्वानस्यात एव च तद्विषये रागवतो न तु वैराग्यवत एव द्वेषवतः प्रवर्तकाद्धर्मात् 'अहमितोऽपि [illegible]' अभिलाषया कृतात् प्रकृष्टात् धर्मात् स्वल्पाधर्मयुक्तात् [illegible]लोकेषु स्वस्वाभ्यनुरूपैरिष्टशरीरादिभिः [illegible] [illegible]र्थः । विनाऽधर्मं तत्र दुःखासंभवेन [illegible] [illegible]णम् । तथेति । प्रकृष्टादधर्मात् [illegible] [illegible]दुःखादिभिर्योगो भवति इति भावः । उपसंहरति [illegible] [illegible] सुगमम् ।

(२) एवं धर्माधर्मयोः संसारं प्रतिपाद्य ततोऽपवर्गं [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

षष्ठाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

षष्ठाध्याये द्वितीयाह्निकम् ।

सप्तमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

सप्तमाध्याये द्वितीयाह्निकम् ।

अष्टमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथेति शिष्याकाङ्क्षानन्तर्य्यमाह । अत इति । यतः श्रवणादिपटवोऽनसूयकाश्चान्तेवासिन उपसेदुरित्यर्थः । (१)यद्वा अथशब्दो मङ्गलार्थः । तदुक्तम—

"ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ" ॥ इति ॥

युक्तश्चैतत् । कथमन्यथा सदाचारपरम्परापरिप्राप्तकर्तव्यताकस्य मङ्गलस्य वैशेषिकशास्त्रं प्रणयतो महामुनेरनाचरणं सम्भाव्यते । न च कृतमङ्गलस्यापि फलादर्शनादकृतमङ्गलस्यापि फलदर्शनादननुष्ठानं न हि निष्फले प्रेक्षावान् प्रवर्तेत इति वाच्यम् अकरणस्थले जन्मान्तरीयस्य करणस्थले चाङ्गवैगुण्यस्य (२)कल्पनया सफलत्वनिश्चयात् । न हि शिष्टाचारा(३)नुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकस्यापाततः फलादर्शनमात्रेणाकारणत्वशङ्कापि । न चैहिकमात्रफलकत्वान्न जन्मान्तरीयानुमानं पुत्रेष्टिवदैहिकफलकत्वानुपपत्तेः । कारीर्यादौ तु तथा कामनयैवानुष्ठानादैहिकमात्रफलकत्वम । अत्र च समाप्तिकामोऽधिकारी स्वर्गकाम इव यागे तत्रापूर्वद्वारमिह तु विघ्नध्वंस इति विशेषः निर्विघ्नमारब्धं समाप्यतामिति कामनया प्रवृत्तेः । न

(१) यद्वेति । अयमेव च युक्तः पक्ष इति शङ्करमिश्राशयः । इदमत्र विचार्यते । अथशब्दस्यान्त्यपक्षे मंगलवाचकत्वं, न वा ? आद्ये सूत्रस्थपदान्तरान्वयस्यानुपपत्तेः, तेन माङ्गलिकावित्यादिना वाचकत्वाप्रतिपादनाच्च स्वार्थे टिकन्प्रत्ययात् । द्वितीये पदत्वाभावेन शास्त्रे तत्प्रयोगोऽनुपपन्नः स्यात् इति चेत् । अत्र केचित् अयमथशब्दो न ग्रन्थघटकः किन्तु ग्रन्थकारेण तत्प्रारम्भकाले शिष्टपरम्परान्नातत्वात् मङ्गलाचरणं कृतमिति । तदपि न, अन्वयानुपपत्तिदोषस्यात्र वारणसंभवेऽपि तेन 'माङ्गलिकावुभावि'त्यादेरथशब्दस्य मङ्गलस्वरूपताबोधकस्य प्रमाणग्रन्थस्यासङ्गतेस्तादवस्थ्यात् । मैवम् अत्राथशब्दोऽन्यार्थमुपनीयमानोदकुम्भदर्शनवदानन्तर्यवाचकोऽपि स्वप्रयोगमात्रेण मंगलाचरणरूप इति न कोऽपि दोषः ॥

(२) कल्पनयेति । अकरणस्थले समाप्तिरियं मङ्गलजन्या स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन समाप्तिमत्त्वात् शिष्टाचारानुष्ठितसमाप्तिवत् इति, करणस्थले चेदं मङ्गलं स्वेतरकारणसामग्रीविरहवत् समाप्तिजननयोग्यत्वे सति समाप्त्यनुपधायकत्वात् अरण्यस्थदण्डवत् इत्यनुमानकल्पनया अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारवारणसम्भवे मङ्गलं सफलं अविगीतशिष्टाचारविषयत्वाद्दर्शवत् इत्यनुमानेन सफलत्वसिद्धेरित्यभिप्रायः ॥

(३) मङ्गलं श्रुतिबोधितसमाप्तिसाधनताकं समाप्त्युद्देश्यकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वात् यो यदुद्देश्यकतादृशाचारविषयः स श्रुतिबोधिततत्साधनताकः यथा दर्शयाग इति श्रुत्यनुमानप्रकारो बोध्यः ॥

च विघ्नध्वंसमात्रं फलं समाप्तिस्तु स्वकारणादेवेति वाच्यम् तस्य (१)स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् समाप्तेस्तु सुखसाधनतया पुरुषार्थत्वात् उपस्थितत्वाच्च। (२)किञ्च दुरितध्वंसमात्रं न फलं तस्य प्रायश्चित्तकीर्तनकर्मनाशापारगमनादिसाध्यतया व्यभिचारात्। प्रारब्धपरिसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरितध्वंसत्वेन फलत्वे समाप्तेरेव फलत्वौचित्यात्। तत्रापि च हिरण्यदानप्रयागस्नानादिजन्यत्वेन व्यभिचारात् तेषामपि मङ्गलत्वाभिधानं साहसम्। (३)किञ्च मङ्गले सति समाप्तेरावश्यकत्वमित्येवं मङ्गलस्य कारणता। तदुक्तम् "श्रौतात् साङ्गात् कर्मणः फलावश्यम्भावनियमात्" इति। अत एव विकल्पितमपि कारणं कारणमेव फलानन्तर्यनियमस्यैव (४)वैदिककारणत्वात्। (५)विकल्पे तु वैजात्यकल्पनं वैजात्यमेव। (६)यत्रान्वयव्यतिरेकगम्या कारणता तत्र फलपूर्वभावनियमो ग्राह्यो न तु वेदेऽपि तत्र व्यतिरेकभागस्य गुरुत्वेनानुपस्थितेः तथा च साङ्गे मङ्गले समाप्तिरावश्यकीति न व्यभिचारः।

समाप्तिस्तु यस्मिन् अनुष्ठिते सम्पूर्णमिदं कर्मेति प्रमा सा च ग्रन्थादौ चरमवाक्यलिखने यागादौ चरमाहुतौ पटादावन्त्यतन्तुसंयोगे ग्रामगमनादौ ग्रामचरणचरमसंयोगे एवं तत्र तत्रोहनीयमिति।

---

(१) स्वत इति। अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं स्वतःपुरुषार्थत्वम्। विघ्नध्वंसे तु समाप्तीच्छाधीनेच्छाविषयत्वेन न स्वतःपुरुषार्थत्वम् इति भावः॥

(२) ननु प्रारब्धकर्मण्यपि विघ्नो मा भूदिति कामनया मङ्गले प्रवृत्तिरपि [illegible] तथा च कथं [illegible] इत्यत आह किञ्चेति॥

(३) ननु मङ्गलाकरणस्थले जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पने [illegible] मङ्गलकरणस्थले [illegible]। एवं [illegible] [illegible] इत्यत आह [illegible]। [illegible] इति भावः॥

(१)मङ्गलजन्यसमाप्तौ वैजात्यकल्पनेऽपि नोभयथा व्यभिचारः। (२)मङ्गलञ्च विघ्नध्वंसद्वारकसमाप्तिफलकं कर्म्म तच्च देवतानमस्कारादिरूपमेव (३)स्वतःसिद्धविघ्नाभावस्थलेऽपि सामान्यतो गृहीतस्य विघ्नध्वंसद्वारकत्वस्यानपायात् नमस्कारादीनां ताद्रूप्येणैव विघ्नध्वंसद्वारकत्वप्रतिपत्तेर्नाव्याप्तिरिति दिक् ॥ १ ॥

अथ प्रतिज्ञातार्थमाह—

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म्मः ॥ २ ॥

अभ्युदयस्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः तदुभयं यतः स धर्म्मः। अभ्युदयद्वारकं निःश्रेयसमिति मध्यपदलोपी समासः, पञ्चमीतत्पुरुषो वा। (४)स च धर्म्मो निवृत्तिलक्षणो वक्ष्यते। (५)यदि तु निदिध्यासनादियोगसाध्यो धर्म्मोऽदृष्टमेव तदा विधिरूपः। (६)वृत्तिकृतस्तु अभ्युदयः सुखं निःश्रेयसमेककालीनसकलात्म-

(१) ननु वैकल्पिकहेतुनास्थले एकाभावविशिष्टापरत्वेन कारणताऽङ्गीकार्या तथा च वेदादिस्थले प्रत्येकं कारणता न तूभयत्र, तथा च वैजात्यकल्पनेऽपि न कश्चिद्दोष इत्यतः कल्पान्तरमाह मङ्गलजन्येति। तथा च समाप्तिः स्वजन्यविघ्नध्वंसवत्तासम्बन्धेन मङ्गलविशिष्टा तदितरा च। तत्राद्या मङ्गलजन्या अन्त्या विघ्नात्यन्ताभावजन्या चेति वैजात्यस्य समाप्तौ कल्पनेन नास्तिकादिसमाप्तेरुक्तसंम्बन्धानवच्छिन्नतया मङ्गलवैशिष्ट्याभावात् तस्या विघ्नात्यन्ताभावजन्यत्वेन कादम्बर्यादौ च बुद्धिप्रतिभादिरूपकारणान्तरविरहेण च नोभयथापि व्यभिचार इत्यभिप्रायः॥

(२) देवतानमस्कारादिसकलसाधारणं मङ्गललक्षणमाह मङ्गलं चेति॥

(३) ननु स्वतःसिद्धविघ्नाभावस्थलीयमङ्गले विघ्नध्वंसद्वारकसमाप्तिफलकत्वाभावादव्याप्तिः स्यादत आह स्वतःसिद्धेति। तत्र विघ्नध्वंसद्वारकत्वाभावेऽपि विघ्नध्वंसजनकतावच्छेदकनमस्कारत्वादिरूपसामान्यधर्मस्य सत्त्वात् न विघ्नध्वंसद्वारकत्वक्षतिरित्यभिप्रायः॥

(४) समासविशेषानङ्गीकारे सामान्यतो जन्यमात्रस्य कारणे कालेऽतिप्रसङ्गः स्यात्, तदङ्गीकारे च स्वजन्यतत्त्वज्ञानवत्तासम्बन्धेन निःश्रेयसजनकत्वस्य तत्राभावान्नातिव्याप्तिस्तथा चेदं न धर्मसामान्यलक्षणं किन्तु तत्त्वज्ञानहेतुधर्मविशेषलक्षणमित्यभिप्रायमाह स चेत्यादिना॥

(५) मतान्तरेण धर्मस्वरूपमाह यदीति। निदिध्यासनादियोगजन्योऽपि वैराग्यद्वारा मुक्तितुल्यादयनिवृत्तिलक्षण एव धर्मो भविष्यतीत्यत उक्तं यदीति। विधिरूप इति। 'निदिध्यासितव्य' इति श्रुत्युक्तविधिरूप इत्यर्थः॥

(६) प्रवृत्तिलक्षणवन्निवृत्तिलक्षणोऽपि धर्मोऽदृष्टविशेष एव, ततश्चेदं सूत्रं धर्मसामान्यलक्षणपरमिति मन्वानानां वृत्तिकृतां मतमुपन्यस्यति वृत्तिकृत इति। संसारावस्थायां कालान्तरीयसकलात्मविशेषगुणध्वंसमादाय मोक्षव्यवहारवारणाय एककालीनेति। संसारिणोऽपि कतिपयात्मविशेषगुणध्वंससत्त्वादतिप्रसङ्गवारणार्थं सकलेति। मुक्तात्मनि संयोगादिसामान्यगुणानां विद्यमानत्वा-

विशेषगुणध्वंसः। प्रमाणञ्च धर्म्मे देवदत्तशरीरादिकं भोक्तृविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं कार्य्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात्तन्निर्म्मितस्रग्वदित्याहुः ।

तदेतद्व्याख्यानं (१)प्रत्येकसमुदायाभ्यां न व्यापकम् इत्यर्वाचीनैरुपेक्षितम् ।

(२)वस्तुतस्तु को धर्म्मः किंलक्षणश्चेति सामान्यतः शिष्यजिज्ञासायां यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युपतिष्ठते तथा च यतोऽभ्युदयसिद्धिर्यतश्च निःश्रेयससिद्धिस्तदुभयं धर्म्मः। एवं पुरुषार्थसाधारणकारणं धर्म्म इति वक्तव्ये परमपुरुषार्थयोः सुखदुःखाभावयोर्विशेषतः परिचयार्थमभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युक्तम् स्वर्गापवर्गयोरेवान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात्। (३)साधयिष्यते च दुःखाभावस्यापि पुरुषार्थत्वम् ॥ २ ॥

(४)ननु निवृत्तिलक्षणो धर्म्मस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसहेतुरित्यत्र श्रुतिः प्रमाणम्। श्रुतेरेव प्रामाण्ये वयं विप्रतिपद्यामहे अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः। पुत्रेष्टौ कृतायामपि पुत्रानुत्पादादनृतत्वम् "(५)उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति समयाध्युषिते जुहोति" इति विधेः प्राप्त एवोदितादिकाले होमो व्याहन्यते "श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति शवलोऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति श्यावशवलावस्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्युषिते जुहोति" इत्यादिना। तथा "त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाह" इत्यनेन प्रथ-

कारणसमानकालीनात्मविशेषगुणध्वंससमानकालीनस्थम् वा । (१)अशेषविशेषगुणध्वंसावधि कदुःखप्रागभावो वा मुक्तिः । न चासाध्यत्वात्तत्र पुरुषार्थः (२ कारणविघटनमुखेन प्रागभावस्यापि साध्यत्वात् । न च तस्य प्रागभावत्वक्षतिः प्रतियोगिजनकाभावत्वेन तथात्वात् ।(३)जनकत्वञ्च स्वरूपयोग्यतामात्रम्, नहि प्रागभावश्चरमसामग्री येन तस्मिन् सति कार्यमवश्यम्भवेत् तथा सति कार्यस्याप्यनादित्वप्रसङ्गात्, तथाच यथा सहकारिविरहादियन्तं कालं नाजीजनत् तथाऽग्रेऽपि तद्विरहान्न जनयिष्यति, (४)हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात् इत्यस्यापि प्रागभावपरिपालन एव तात्पर्यात् । अत एव गौतमीयद्वितीयसूत्रे "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः" इत्यत्र कारणाभावात् कार्याभावाभिधानं दुःखप्रागभावरूपामेव मुक्तिं द्रढयति । नहि दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, जन्मापाये दुःखापाय इत्यपायो ध्वंसः, किन्त्वनुत्पत्तिः । सा (५)प्रागभाव एव । नच प्रतियोग्यप्रसिद्धिः सामान्यतो

व्यातिचारवारणाय समानाधिकरणेति । तदनुपादाने यत्किञ्चिदात्मविशेषगुणध्वंसस्य केनचिद् दुःखध्वंसेन सह युगपदुत्पन्नत्वादतिव्याप्तिः ॥

(१) अशेषविशेषगुणध्वंसावधिकत्वमेव लाघवादाह नन्वित्याशयेनाह अशेषेति । अत्र विशेषगुणपदं तदात्मविशेषगुणपरमन्यथा महाप्रलयपूर्वक्षणे निःश्रेयसमप्रसिद्धं स्यात् । तद्ध्वंसावधिकत्वं च तद्ध्वंसाधिकरणक्षणनिष्ठावधितानिरूपकम् । अवधित्वञ्च स्वरूपसम्बन्धविशेषः । सकलविशेषगुणध्वंसकालमारभ्य यावान् कालस्तन्मात्रानिरूपितवृत्तित्वमादाय लक्षणसमन्वयः ॥

(२) कारणेति । कारणविघटनमुखेन प्रतियोगिनो दुःखादेः कारणत्वाभावसंपादनेन साध्यत्वात् साध्यतया व्यपदिश्यमानत्वात् सिद्धवस्तुनि चेष्टेच्छीयसाध्यताख्यविषयत्वाभावात् इति भावः ॥

(३) प्रागभावसाधारणं प्रतियोगिजनकत्वमुपपादयति जनकत्वं चेति । तद्व्यक्तिं प्रति तद्व्यक्तिप्रागभावस्य कारणत्वं सर्वेषामभिमतं तथा च 'यद्विशेषयोस्तत्सामान्ययोरिति न्यायेन' विलक्षणप्रतियोगित्वावच्छिन्नं प्रति प्रागभावत्वरूपाखण्डधर्मस्य कारणत्वमवश्यमङ्गीकार्यमित्याशयः ।

(४) हेतूच्छेदे इति सूत्रस्यापि इत्यर्थः । अन्यथा दुःखध्वंसस्यैव पुरुषव्यापारसाध्यतया हेतूच्छेदे इत्यस्य व्यर्थतापत्तेरिति भावः ।

(५) प्रागभावइति।अत्रेदमालोचनीयम् । अविशिष्टदुःखप्रागभावस्योत्तरकालसंबद्धस्य तस्य सदातनात् व्याप्त्या स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनदुःखध्वंसविशिष्ट एवासौ मुक्तिपदार्थतया वाच्यः स चानतिद्धः मुक्तस्य दुःखानुत्पत्त्या मुक्तिकाले तत्प्रागभावासत्त्वात् अनागतस्यैव प्रागभावप्रतियोगित्वात् । न च तर्हि दुःखं मे माभूदिति कामनाया निर्विषयत्वेन प्रेक्षावता प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । तस्या अपि उत्तरोत्तरकालसम्बन्धविशिष्टदुःखात्यन्ताभावविषयित्वेन निर्वाहात् । न चात्यन्ताभावस्य नित्यत्वेन साध्यत्वं व्याहतमिति वाच्यम् प्रागभावस्यापि साध्यत्वस्याक्षतत्वात् अत एवा-

दुःखत्वेनैव प्रतियोगिप्रसिद्धेः प्रायश्चित्तवत्, तत्रापि प्रत्यवायध्वंस-द्वारा दुःखानुत्पत्तेरेवापेक्षितत्वात् लोकेऽप्यहिकण्टकादिनिवृत्तेर्दुःखा-नुत्पत्तिफलकत्वदर्शनात् दुःखसाधननिवृत्त्यर्थमेव प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः।

(१) केचित्तु दुःखात्यन्ताभाव एव मुक्तिः। स च यद्यपि नास्म-दादिनिष्ठस्तथापि लोष्टादिनिष्ठ एवात्मनि साध्यते। सिद्धिश्च तत्र दुःख-प्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंस एव तस्य तत्सम्बन्धतयोपगमनात्, तस्मिन् सति तत्र दुःखात्यन्ताभावप्रतीतेः। एवञ्च सति "दुःखेना-त्यन्तं विमुक्तश्चरति" इत्यादिश्रुतिरप्युपपादिता भवतीत्याहुः।

(२) तन्न दुःखात्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वात्। दुःख-ध्वंसस्य च न तत्र सम्बन्धत्वं परिभाषापत्तेः "दुःखेनात्यन्तं वि-मुक्तश्चरति" इति श्रुतेर्दुःखप्रागभावस्यैव कारणविघटनमुखेनात्यन्ता-भावसमानरूपत्वतात्पर्यकत्वात्। (३) नन्वयं न पुरुषार्थः निरुपाधी-च्छाविषयत्वाभावात् दुःखकाले सुखं तावन्नोत्पद्यते इति सुखा-र्थिनामेव दुःखाभावार्थं प्रवृत्तेरिति चेन्न वैपरीत्यस्यापि सुवच-त्वात् सुखेच्छापि दुःखाभावोपायिकीत्येव किं न स्यात्, शोकाकु-लानां सुखविमुखानामपि दुःखाभावमात्रमभिसन्धाय विषभक्षणो-द्बन्धनादौ (४) प्रवृत्तिदर्शनात्। (५) ननु पुरुषार्थोऽप्ययं ज्ञायमान एव मुक्तेस्तु दुःखाभावस्य ज्ञायमानतैव नास्ति अन्यथा मूर्च्छाद्यवस्था-

णोरविशेषापातात् अभिव्यक्तेरुत्पाद्यत्वेन तन्निवृत्तौ पुनः संसारापत्तेश्च।

(१) ब्रह्मात्मनि जीवात्मलयो मुक्तिरिति चेन्न लयो यद्येकीभावस्तदा बाधात् नहि द्वयमेकं भवति। लिङ्गशरीरापगमो लयो लिङ्गञ्चैकादशेन्द्रियाणि तेषां शरीरस्य च विगमो लय इति चेन्न एतावता दुःखसामग्रीविरहस्योक्तत्वात् तथाच दुःखाभाव एव मुक्तिरिति पर्य्यवसानात्।

(२)एतेनाविद्यानिवृत्तौ केवलात्मस्थितिर्मुक्तिः आत्मा च विज्ञानसुखात्मक इत्येकदण्डिमतमपास्तम्। आत्मनो ज्ञानत्वे सुखत्वे च प्रमाणाभावात्। न च "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुतिर्मानम् तस्या ज्ञानवत्त्वानन्दवत्त्वप्रतिपादकत्वात् भवति हि अहं जाने अहं सुखीतिप्रतीतिः नत्वहं ज्ञानम् अहं सुखमिति। (३)किञ्च ब्रह्मण इदानीमपि सत्त्वात् मुक्तसंसारिणोरविशेषापत्तिः (४)अविद्यानिवृत्तेश्चापुरुषार्थत्वात् ब्रह्मणश्च नित्यत्वेनासाध्यत्वात्, तत्साक्षात्कारस्य तदात्मकत्वेनासाध्यत्वात्, एवमानन्दस्यापि तदात्मकत्वेनासाध्यत्वमेवेति तदर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिरेव।

(५)निरुपप्लवा चित्सन्ततिर्मुक्तिरिति चेन्न। दुःखादिरूपस्य उपप्लवस्य विगमो यदि निरुपप्लवत्वम् तदा तन्मात्रस्यैव पुरुषार्थत्वेन चित्सन्ततेरनुवृत्तौ प्रमाणाभावः तदनुवृत्तेरपि शरीरादिसाध्यत्वेन संसारानुवृत्तेरावश्यकत्वादिति सिद्धं दुःखनिवृत्तिरेवोक्तरूपा निःश्रेयसमिति। तत्त्वस्य ज्ञानमिति कर्मणि षष्ठी। साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति

---

(१) [illegible]

(२) [illegible]

(३) [illegible]

(४) [illegible]

(५) [illegible]

त्त्वज्ञानं शास्त्रमुच्यते तदा धर्मविशेष ईश्वरनियोगप्रसादरूपो वक्तव्यः। श्रूयते हीश्वरनियोगप्रसादावधिगम्य कणादो महर्षिः शास्त्रं प्रणीतवानिति। तत्त्वज्ञान(१)नाम तत्त्वसाक्षात्कार इह विवक्षितस्तस्यैव सवासननिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमत्वात्। (२) "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यत्र "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" इत्यत्र च वेदनपदस्य साक्षात्कारपरत्वात्, "पश्यत्यचक्षुः" इत्यत्रापि तथा। स च साक्षात्कारो मननिदिध्यासनादिपरम्परये(३)ति हेतुपञ्चम्या तथैवाभिधानात्॥ ४॥

(४) इदानीमपवर्गभागितया सर्वपदार्थाश्रयतया च प्रथमोद्दिष्टस्य द्रव्यपदार्थस्य विभागं विशेषोद्देशञ्च कुर्वन्नाह—

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि। २॥

इतिकारोऽवधारणार्थः तेन नवैव द्रव्याणि नाधिकानि न न्यूनानि चेत्यर्थः। ननु विभागबलादेव न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदसिद्धौ किमितिकारेणेति चेत् उद्देशमात्रपरतयाऽपि सूत्रसम्भवे विभाग-

---

(१) [illegible]

(२) [illegible]

(३) [illegible]

(४) [illegible]

धिकरण्यसूचनायासमासो बहुवचननिर्देशश्च । यद्यप्येकत्व-
धिकरणं नैकत्वान्तरं न वा महत्त्वदीर्घत्वसमानाधिकरणं म-
त्वान्तरम् तथापि द्वित्वादीनामन्योन्यं सामानाधिकरण्यं म-
त्वादीनाञ्च विजातीयपरिमाणयोः सामानाधिकरण्यमस्त्ये-
कत्वञ्च यद्यपि द्विपृथक्त्वादिसमानाधिकरणं तेन सङ्ख्यावद्
व निर्देष्टुमर्हति तथाप्यवधिव्यङ्ग्यत्वलक्षणं सङ्ख्यातो वैध-
यितुमेकवचननिर्देशः । संयोगविभागयोर्द्वयोरप्येककर्म-
सूचनाय द्विवचनम् । परत्वापरत्वयोरन्योन्याश्रयनिरूप्यतया
लिङ्गत्वाविशेषसूचनाय च द्विवचनम । बुद्धीनां विषयादिभेदेन
भिन्नतैकमात्रबुद्धिनिराकरणसूचनाय बहुवचनम् । सुखदुःख-
रपि भोगत्वावच्छेदेनैककार्य्यजनकत्वम् अविशेषेण चाष्टाङ्गा-
।, सुखस्यापि दुःखत्वेन भावनञ्च ज्ञापयितुं द्विवचनम् । इ-
योर्द्वयोरपि प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वसूचनाय द्विवचनम् । प्रय-
(१)विहितनिषिद्धगोचराणां दशविधानां पुण्यहेतुत्वं दशवि-
ध पापहेतुत्वमभिसन्धाय बहुवचनमित्युद्धेयम् ।

यद्वा रूपरसगन्धस्पर्शानां भौतिकेन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वज्ञाप-
पाकजप्रक्रियाव्यवस्थापनार्थं वा ते समस्योक्ताः । सङ्ख्यायां
हुत्वादौ विप्रतिपत्तिरिति तन्निराकरणसूचनार्थं बहुत्वेनाभि-
। पृथक्त्वे तु सङ्ख्याबहुत्वेनैवास्यापि बहुत्वमिति सूचनाया-
नव्यङ्ग्यत्वं सङ्ख्यातो वैधर्म्यमिति सूचनाय च पृथगभि-
। परिमाणे तु दीर्घत्वह्रस्वत्वादौ विप्रतिपत्तिनिरासाय बहु-
। संयोगविभागयोरन्योन्यविरोधज्ञापनाय द्विवचनम् । पर-
त्वयोर्दैशिककालिकभेदेन भिन्नजातीयत्वसम्भवेन चतुर्विधत्वा
भागो न्यूनः स्यात् इति तथापि द्विवचनमित्या(२)शुद्धेयम् ।

[illegible]

एतेषाञ्च लक्षणमग्रे वक्ष्यते ॥ ६ ॥

(१)कर्मणां द्रव्यजन्यतया गुणजन्यतया च रूपवद्द्रव्यसमवाया-च्च प्रत्यक्षतेति द्रव्यगुणाभिधानानन्तरं कर्मोद्देशविभागावाह—

उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि ॥ ७ ॥

उत्क्षेपणम् अवक्षेपणम् आकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि। इतिरवधारणार्थः, भ्रमणादेरपि गमनान्तर्गतत्वात्। अत्र च उत्क्षेपणत्वावक्षेपणत्वाकुञ्चनत्वप्रसारणत्वगमनत्वानि कर्मत्वसाक्षाद्व्याप्याः पञ्च जातयः। नन्वेतदनुपपन्नं गमनस्य कर्मपर्य्यायत्वात सर्वत्र गच्छतीति बुद्धेर्दृष्टत्वादुत्क्षेपणत्वादीनां चतसृणां जातीनां परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणानां सामानाधिकरण्याननुभवात् च तत्र एव कर्मत्वव्याप्या जातय इति चेत्। (२)सत्यं कर्मपर्य्याय एव गमनं पृथगभिधानन्तु भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्ध्वज्वलनतमनोन्नमनादीनां भिन्नभिन्नबुद्धिव्यपदेशभाजामेकेन शब्देन सङ्ग्रहार्थम्। (३)यद्वा गमनत्वमपि कर्मत्वव्याप्या पञ्चमी जातिरेव तेन भ्रमणरेचनादिष्वेव गमनप्रयोगो मुख्यः उत्क्षेपणावक्षेपणादिषु यदि गमनप्रयोगस्तदा भाक्तः। स्वाश्रयसंयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव गौणमुख्यसाधारणो धर्मः। (४)गमनत्वजातिस्त्वनियतदिग्देशसंयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव व्यञ्जकम्,तच्च भ्रमणादिषु सर्वत्रेति गमनग्रहणेनैव तेषां ग्रहणमिति। निष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वादिका तु न जातिः एकस्मिन्नेव कर्मणि गृहाद् गृहान्तरं गच्छति पुरुषे कस्यचित् द्रष्टुः प्रविशतीति प्रत्ययः कस्यचित्तु निष्क्रामतीति तत्र(५)जातिसङ्करः स्यात्

(१) सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं द्रव्यगुणोद्देशान्ते कर्मनिरूपणे बीजं स्फोटयन्नाह कर्मणामिति ॥

(२) सत्यमिति । तथा चोत्क्षेपणादिचतुष्टयान्यकर्मत्वमेवात्र गमनत्वम तेनैव भ्रमणादिसंग्रहात्। न चोत्क्षेपणादेरपि तेनैव सङ्ग्रहसम्भवे पृथगुपादानवैयर्थ्यमिति वाच्यम् मुनेरिच्छानाधीनतयाऽत्र पर्य्यनुयोगासम्भवात् ॥

(३) गमनत्वं न कर्मत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिरिति पूर्वकल्पमनादृत्याह यद्वेति ।

(४) गमनपदस्य भ्रमणादिषु मुख्यप्रयोगहेतुमुपपादयन्नाह गमनत्वजातेरिति । उत्क्षेपणावक्षेपणयोरतिव्याप्तिनिरासार्थमनियतपदम्। आकुञ्चनप्रसारणयोरतिव्याप्तिनिवारणार्थं देशेति ॥

(५) जातिसङ्कर इति । गृहं प्रविशति च पुरुषे प्रविशतीति, गृहान्निर्गच्छति च निष्क्रामतीति प्रत्येकमपि प्रत्ययसत्त्वात्सङ्कर इति भावः। एवमग्रेऽपि ॥

रसवत्त्वं च(१) । भूतात्मनां वैशेषिकगुणवत्त्वम् । क्षित्युदकात्मनां चतुर्दशगुणवत्त्वम्(२) । (३)आकाशात्मनां क्षणिकैकदेशवृत्तिविशेषगुणवत्त्वम् । दिक्कालयोः (४)पञ्चगुणवत्त्वं सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारणत्वम् च । क्षितितेजसोर्नैमित्तिकद्रवत्वयोगः ।

(५)एवं सर्वत्र साधर्म्यं विपर्ययाद्वैधर्म्यं च वाच्य-

स्त्वन्यातिव्याप्त्यापत्तेः ।

एतत् (४९) (५०) (५१) (५४) (५५) सूत्रेषु व्याख्यातम् ।

(१) अत्र (४९) (५०) (१८७) (१९८) (२०१) सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

(२) चतुर्दशेति । ते च यथा—

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम् ।
रूपं रसस्तथा स्नेहो वारण्येते चतुर्दश ॥
ते त्वहीना गन्धयुताः क्षितावेते चतुर्दश ।
बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ॥
धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश ।

अत्र (४९) (५०) (५४) (८४) (१२९) (१५५) (१५६) (१५७) (१८७) (१९७) (१९८) (१९९) (२०१) (२०२) (२०३) (२०४) (२०६) (२०९) (२२६) (२७८) (२४३) सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

(३) आकाशात्मनामिति । पृथिव्यादीनामधारत्वार्थं तद्देशवृत्तीति । आकाशजीवात्मनामव्याप्यवृत्तयो ये विशेषगुणाः शब्दज्ञानादय-स्तेषामाशुतरविनाशित्वख्यापनाय क्षणिकपदम् । [illegible] स्वलक्ष्यं ज्ञाप्यम् ।

(४)पञ्चेति । संख्यादिसामान्यगुणपरमित्यर्थः । अत्र (७९) (८७) (८८) (९०) (२८०) (२८१) (३०३) (३४) (३५) सूत्राणि [illegible] द्रष्टव्यानि ।

(५) एवमिति । अनेन न्यायेन सर्वत्र [illegible]

भुक्तस्याहारस्य रसादिपरिणामार्थमुदर्य्यम् । आकरजं च सुवर्णादि(१) । तत्र संयुक्तसमवायाद्रसाद्युपलब्धिरिति ।

(७) वायुनिरूपणप्रकरणम् ।

(२)वायुत्वाभिसम्बन्धाद्वायुः । स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारवान् ।

अत्र (५५) (८३) (१६७) (१९७) (२०६) सूत्राणि ।

(१)सुवर्णादीति । यदि सुवर्णन्तैजसन्तर्हि कथं तत्र गन्धरसाद्युपलब्धिरत आह तत्रेति । प्राणिनामदृष्टवशात्तत्र पार्थिवभागोपष्टम्भादनुद्भूतरूपस्पर्शं पिण्डीभावयोग्यं सुवर्णाद्यारभ्यते तथाच पार्थिवद्रव्यसमवेतानां गन्धादीनामुपलब्धिरिति । सुवर्णस्य तैजसत्वस्थापनप्रकारस्तु—रूपवत्तया त्रितयान्तर्भूतमिदं न जलं सांसिद्धिकद्रवत्वशैत्ययोरभावात्स्नेहाविनाभूतद्रव्यान्तरासङ्ग्रहाच्च । न च नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वात्पार्थिवम्, विपक्षे बाधकाभावात् । न च निमित्ताद् द्रव्यान्तरे द्रवत्वोपपत्तिं किञ्चिद्विरुणद्धि । न चोर्ध्वज्वलनादिवज्जातिनियतमेतत्, एकदेशवृत्तित्वात् । न च तद्विशेषनियतं, सर्पिरादीनां भिन्नजातीयत्वात् । तस्मात्तद्भोगहेतुनियतादृष्टसहकार्यग्निसंयोगजन्यं द्रवत्वमुत्पद्यमानं रूपवन्न पार्थिवत्वादिव्यवस्थाहेतुः । एवम् असति विरोध्यन्तरे पार्थिवरूपपरावृत्तिरग्निसंयोगेन दृश्यते नतु ध्मायमानसुवर्णादेरिति जलवदपार्थिवत्वमवधार्यते । प्रयोगश्च सुवर्णं न पार्थिवम् अत्यन्तानलसंयोगेप्यपरावर्तमानरूपवत्त्वाज्जलवत् । तैजसं चैतत् पार्थिवाप्यान्यत्वे सति रूपवत्त्वात्सौर्यालोकवदित्यादिः किरणावल्यादौ विस्तरेण द्रष्टव्यः। तदपीत्यारभ्य उपलब्धिरित्यन्तं (१५७) सूत्रात् (१६१) सूत्रान्तं, (२७६) (२७७) (१७०) (१८६) सूत्राणि च क्रमशो व्याख्यातानि ।

(७)वायुनिरूपणप्रकरणम् ।

(२) प्रत्यक्षं पृथिव्यादित्रयं व्याख्यायाप्रत्यक्षद्रव्यव्याख्यावसरे

स्पर्शोऽस्यानुष्णाशीतत्वे सत्यपाकजः, गुणविनिवेशात् सिद्धः । अरूपिष्वचाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः । तृणकर्मवचनात् संस्कारः ।

(१)स चायं द्विविधोऽणुकार्यभावात् । तत्र कार्यलक्षणश्चतुर्विधः—शरीरमिन्द्रियं विषयः प्राण इति ।

तत्रायोनिजमेव शरीरं मरुतां लोके पार्थिवावयवोपष्टम्भाच्चोपभोगसमर्थम्(२) ।

इन्द्रियं सर्वप्राणिनां स्पर्शोपलम्भकं पृथिव्याद्यनभिभूतैर्वायववयवै(३)रारब्धं सर्वशरीरव्यापि त्वगिन्द्रियम् ।

नित्यानित्योभयस्वभावद्रव्यनिरूपणस्य प्रकृतत्वाद्वायुं व्याचष्टे वायुत्वेति । व्याख्या पूर्ववत् । गुणविनिवेशादिति,—"स्पर्शवान् वायुः" इति (५२) सूत्रं सूचयति । चाक्षुषेति । अरूपिष्वचाक्षुषाणि(१६८) सूत्रं । सख्यादीनीत्यर्थः । तृणे कर्म वायुसंयोगा(१९४)दित्यवैः,—सूत्रैः स्पर्शादयः संस्कारान्ता वायौ सिद्धा इत्यर्थः ।

(१)सचेति । चोऽप्यर्थे । तथाच न केवलं पृथिव्यादयो द्विविधाः किन्त्वयमपीत्यर्थः ।

अत्र (१५७) सूत्रात् (१६१) सूत्रपर्यन्तं, (५९) (६०) (६१) (१७०) (२७६) (२७७) सूत्राणि च द्रष्टव्यानि ।

(२)अत्र (१७५) सूत्रात् (१८०) पर्यन्तं सूत्राणि ।

(३)आरब्धमिति । ननु त्वगिन्द्रियस्य वायवीयत्वे किं मानमिति चेन्, इदं वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वादङ्गसङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकसमीरणवदिति अनुमानेन विद्धि ।

अत्र (३२६) सूत्रम् ।

ब्रह्मणोऽपवर्गकाले संसारखिन्नानां सर्वप्राणिनां निशि विश्रामार्थं सकलभुवनपतेर्महेश्वरस्य संजिहीर्षासमकालं शरीरेन्द्रियमहाभूतोपनिबन्धकानां सर्वात्मगतानामदृष्टानां वृत्तिनिरोधे सति महेश्वरेच्छात्माणुसंयोगजकर्मभ्यः शरीरेन्द्रियकारणाणुविभागेभ्यस्तत्संयोगनिवृत्तौ तेषामापरमाण्वन्तो विनाशः, तथा पृथिव्युदकज्वलनपवनानामपि महाभूतानामनेनैव क्रमेणोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् सति पूर्वस्य पूर्वस्य विनाशः, ततः प्रविभक्ताः परमाणवोऽवतिष्ठन्ते धर्माधर्मसंस्कारानुविद्धा आत्मानस्तावन्तमेव कालम् ।

ष्ठानेऽचैतन्यानुपपत्तिः प्रवृत्त्यनुपपत्तिर्वा अचेतनप्रवृत्तेः पराधिष्ठानकार्यत्वनियमात्,। अधिष्ठातृत्वं च नास्मदादीनामनभिज्ञत्वान्नेतरस्य प्रयोजनाभावादिति व्यग्रान् अन्तेवासिनः समाश्वासयन्नाह चतुर्णामिति इत्याचार्याः । विधिरिति । द्व्यणुकादिक्रमेण सृष्टिः क्रियाविभागादिन्यायेनापरमाण्वन्तः प्रलयश्च कथ्यत इत्यर्थः । ब्राह्मेणेति ।

मानवस्य तु वर्षस्य दैवमेकं दिनं भवेत् ।
तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्युगमुदीरितम् ॥
चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।
रात्रिश्चैतावती तस्य ताभ्यां पक्षादिकल्पना ॥

इति ब्राह्ममानम् । उपनिबन्धकानामिति । आरम्भकाणामित्यर्थः । सर्वात्मेति । आत्मगतानामात्मसमवेतानाम् अदृष्टानां वृत्तिनिरोधे शक्तिप्रतिबन्धेऽनागतशरीराद्यनुत्पत्तिः, उत्पन्नसंहारार्थं च महेश्वरसञ्जिहीर्षात्माणुसंयोगेभ्यः कर्माणि तेभ्यश्च शरीरेन्द्रियकारणीभूताणुषु विभागास्ततः पूर्वसंयोगनिवृत्तौ शरीरे-

(१)ततः पुनः प्राणिनां भोगभूतये महेश्वरसिसृक्षानन्तरं सर्वात्मगतवृत्तिलब्धादृष्टापेक्षेभ्यस्तत्संयोगेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगेभ्यो द्व्यणुकादिप्रक्रमेण महान् वायुः समुत्पन्नो नभसि दोधूयमानस्तिष्ठति ।

तदनन्तरं (२)तस्मिन्नेव वायावाप्येभ्यः परमाणुभ्यस्तेनैव क्रमेण महान् सलिलनिधिरुत्पन्नः पोप्लूयमानस्तिष्ठति ।

न्द्रियाणां द्व्यणुकादिनाशक्रमेण यावत्परमाणुविनाशो भवतीत्यर्थः । उत्तरस्मिन्नपीति । जले तिष्ठति पृथिव्याः तेजसि तिष्ठति जलस्येत्येवमुत्तरोत्तरस्मिन् विद्यमाने पूर्वपूर्वविनाश इति भावः । तावन्तमिति । ब्रह्मशतवर्षपर्यन्तमित्यर्थः । आत्मान इति दि-गाद्युपलक्षणं तेषामपि नित्यत्वात् ।

अत्र (६६) (६७) (१०९) (२१०) (१९१) सूत्राणि पृथिव्यादि [illegible] नुयोगिकानि विभागस्य कर्मादिजन्यत्वप्रतिपादकानि च द्रष्टव्यानि ।

(१)अर्थप्रतिपादनमात्रस्य विवक्षितत्वात्पूर्वं पद [illegible] सर्गस्य पश्चान्निर्देशमात् ततः पुनरिति । सृष्टिसंहारयो [illegible] प्रतिपादयितुः पूर्वं संहारप्रक्रमनिर्देश इति भावः । सृष्टिसं-हारयोरनादित्वमित्याशयः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] सूत्राणि ।

[illegible]

तदनन्तरं तस्मिन्नेव पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यो महापृथिवी (१)संहताऽवतिष्ठते। तदनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ तैजसेभ्योऽणुभ्यो द्व्यणुकादिप्रक्रमेणोत्पन्नो महांस्तेजोराशिः केनाचिदनभिभूतत्वा(२)द्देदीप्यमानस्तिष्ठति।

(३)एवं समुत्पन्नेषु चतुर्षु महाभूतेषु महेश्वरस्याभिध्यानमात्रात् तैजसेभ्योऽणुभ्यः पार्थिवपरमाणुसहितेभ्यो महदण्डमारभ्यते। तस्मिंश्चतुर्वदनकमलं सर्वलोकपितामहं ब्रह्माणं सकलभुवनसहितमुत्पाद्य प्रजासर्गे विनियुङ्क्ते। स च महेश्वरेण विनियुक्तो ब्रह्माऽतिशयज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः प्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वा कर्मानुरूपज्ञानभोगायुषः सुतान् प्रजापतीन् मानसान् मनुदेवर्षिपितृगणान् मुखबाहूरुपादतश्चतुरो व-

---

भावः।

(१)संहता—निबिडावयवा अविशीर्णतयेत्यर्थः।

अत्र (२९०) (३६३) सूत्रे।

(२) देदीप्यमानो—अनभिभवादतिशयेन दीप्यमान इति भावः।

अत्र (१९९) (३६३) (२९०) (२१०) सूत्राणि द्रष्टव्यानि।

(३) एवमिति। अभिध्यानेति। अभिध्यानञ्च सङ्कल्पस्तन्मात्रात् न तु कुलालादिवत् व्यापारात्कायस्येत्यर्थः। अण्डमिति। पार्थिवाणुसाहित्येन तैजसपरमाणूत्पन्नत्वादस्य हिरण्मयत्वं विवक्षितम्। विनियुङ्क्त इति। महेश्वर इति शेषः। विदित्वेति। एतावदस्य कर्मफलमिति ज्ञात्वेत्यर्थः। सुतानिति। अस्य प्रत्येकमन्वयः। मानसान् प्रजापतीन्दक्षादीन्, मनून् स्वायम्भुवादीन्, देवानादित्यादीन्, ऋषीन् गौतमादीन्, पितॄन् कव्यवा-

र्णानन्यानि चोच्चावचानि च सृष्ट्वाऽऽशयानुरूपैर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः संयोजयतीति ।

(९)आकाशप्रकरणम् ।

(१)आकाशकालदिशामेकैकत्वादपरजात्यभावे पारिभाषिक्यस्तिस्रः सञ्ज्ञा भवन्ति । आकाशः कालो दिगिति ।

तत्राकाशस्य गुणाः शब्दसंख्यापरिमाणपृथक्त्व-

ह्नादीन्, गणान् कूष्माण्डादीन्, गणशब्दस्य प्रत्येकं वाऽन्वयः । आशयेति । फलज्ञानपर्यन्तमाशेरत इत्याशयाः कर्मज्ञानवासनारूपाः तदनुरूपैर्धर्मज्ञानादिभिः संयोजयति मात्रयाऽप्यन्यथा न करोतीत्यर्थः । धर्मादिभिरधर्मादीनामपि ग्रहणमत्र बोध्यम् । तदेवं प्रबन्धेन परमेश्वराधिष्ठितैः पृथिव्यादिपरमाणुभिर्विश्वमारभ्यत इति वदताऽन्तेवासिनां सर्वे आक्षेपाः परिहृतास्तथाहि अदृष्टापेक्षया सृष्टेर्वैचित्र्यता, मानससृष्ट्याऽऽद्यव्यवहारः परमेश्वराधिष्ठानेनाचैतन्यप्रवृत्तिचैतन्यप्रवृत्तिनियमौ चेति । ननु ईश्वरसद्भावे सर्वमिदं सम्भवेत्तत्रैव किं मानमिति चेत् शरीरानपेक्षोत्पत्तिमद् बुद्धिपूर्वकं कारणवत्त्वात्, यत्कारणवत्तद्बुद्धिपूर्वकं यथा रथः, तथा चैतत्तस्माद्बुद्धिपूर्वकमिति पञ्चावयवोपपन्नमनुमानमागमश्चेति । अत्र किरणावल्यादौ विस्तरो द्रष्टव्यः ।

स्वतन्त्रमिदन्नाध्यम् ।

(९ आकाशप्रकरणम् ।

(१)संक्षेपत आकाशादित्रयमेकग्रन्थेनाहाकाशेति । अपरजात्यभाव इति । व्यक्त्यभेद आकाशत्वादिजातिबाधक इत्यर्थः । संज्ञा इति । शृङ्गग्राहिकया निमित्तं विना साङ्केतिकं नाम तेषामिति भावः । तेष्वाकाशे द्रव्यत्वव्यवस्थापकगुणान्प्रदर्शयति तत्रेति ।

अत्र (७१) (७३) (७८) (७२) (२७८) सूत्राणि ।

संयोगविभागाः । (१)शब्दः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुण-
पूर्वकत्वादयावद्द्रव्यभावित्वादाश्रयादन्यत्रोपलब्धेश्च न
स्पर्शवद्विशेषगुणः । बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादात्मान्तरग्राह्य-
त्वादात्मन्यसमवायादहङ्कारेण विभक्तग्रहणाच्च नात्मगु-

---

(१)नन्वाकाशसद्भावे किं प्रमाणम्? इत्यत आह शब्द इति [illegible] [illegible] न गुणमन्तरेण [illegible] [illegible] अधिकरणमन्तरेण [illegible] [illegible] परिशेषानुमानमुपन्यस्यन् [illegible] द्रव्यगुणत्वं प्रतिजानाति आह इति । अत्रायं प्रयोगः—शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः प्रत्यक्षत्वे सति अकारणगुणपूर्वकत्वात् सुखवत् । परमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । [illegible] गमात् नाविशेषगुणैर्विरोधः । हेत्वन्तरमाह अयावद्द्रव्यभावित्वादिति । यावद्द्रव्यं शब्दो न भवति तदाश्रयाश्रयत्वेऽपि तद्विनाशात् । अत्रापि परमाणुरूपादौ व्यभिचारनिरासार्थं प्रत्यक्षत्वे सतीत्यनुवर्तनीयम् । पूर्ववत्प्रयोगो द्रष्टव्यः । अन्यद्धेत्वन्तरमाहाश्रयादन्यत्रोपलब्धेरिति । आश्रयाभिमताच्छङ्खादेरन्यत्र कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ने नभस्युपलब्धेः । यदि शङ्खाश्रयः शब्दः स्यात् तत्पिधाने नोपलभ्येत कर्णविवरपिधान इव सर्वदेशाप्राप्तेः, अप्राप्तग्रहणे च सर्वत्र सर्वदा सर्वैः सर्वशब्दोपलब्धिप्रसङ्ग इत्याचार्याः । हेत्वन्तरमाह आश्रयादन्यत्रोपलब्धेरिति कन्दलीकाराः । नात्मगुण इति । शब्दो नात्मगुणः बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वाद्रूपवत् । न च स्वरूपासिद्धोऽयमिति वाच्यम् श्रोत्रं बाह्येन्द्रियं प्रतिनियतविषयत्वाच्चक्षुर्वदिति तन्निरासात् । हेत्वन्तरमाह आत्मान्तरग्राह्यत्वादिति । आत्मगुणास्तु ग्राहकस्यैव गृह्यन्ते यथा सुखादयः नैवं शब्दः । इदं कुतः? अत आह आत्मन्यसमवायात्—ग्राहकासमवायादित्यर्थः । इदमप्यसिद्धमत आहाहङ्कारेणेत्याचार्याः । रूपादिवच्छब्दो नात्मगुण आत्मन्यसमवायादिति हेत्वन्तरमिति कन्दली । अहङ्कारेणेति । विभक्तस्य—व्यधिकर-

णः । श्रोत्रग्राह्यत्वाद्वैशेषिकगुणभावाच्च न दिक्कालमनसाम् । परिशेषाद् गुणो भूत्वा आकाशस्याधिगमे लिङ्गम् ।

(१)शब्दलिङ्गाविशेषादेकत्वं सिद्धम् । तदनुविधानादेकपृथक्त्वम् । विभववचनात् परममहत्परिमाणम् । शब्दकारणत्ववचनात् संयोगविभागाविति । अतो गुणवत्त्वादनाश्रितत्वाच्च द्रव्यम् । समानासमानजातीयकारणाभावाच्च नित्यम्, सर्वप्राणिनां च शब्दोपलब्धौ

णस्य ग्रहणाच्चेत्यर्थः, य आत्मगुणः सोऽहङ्कारसमानाधिकरणो गृह्यते यथा सुख्यहमिति नैवं शब्दस्य ग्रहणम् अतो नात्मगुण इति भावः । श्रोत्रेति । शब्दो न दिक्कालमनोगुणः श्रोत्रग्राह्यत्वात् । अत्र श्रोत्रेत्युपलक्षणं ग्राह्यत्वादित्येव हेतुर्गन्धवदिति दृष्टान्तः । एवं शब्दो न दिक्कालमनोगुणः विशेषगुणभावात्सुखवदिति प्रयोगः परिशेषादिति । शब्दो द्रव्यसमवेतो गुणत्वाद्रूपवदित्यनेन द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे पूर्वोक्तानुमानैः क्लृप्तद्रव्यानाश्रितत्वे च सिद्धे शब्द आकाशद्रव्यगुणः गुणत्वे सति पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वादित्यनेन परिशेषानुमानेनाकाशसिद्धिरिति भावः ।

अत्र (७२) (७३) (७४) सूत्राणि ।

(१)शब्दलिङ्गेति । अत्र परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्येत्यादि (७५) (७७) (७८)सूत्राणि । तथाच सर्वत्राविशिष्टस्सन् एकः शब्द आकाशलिङ्गमिति आकाशमप्येकमित्यर्थः । तदन्वियति । अत्र (७९) सूत्रम् । विभवेति । विभवान्महानाकाश इति (२७८) सूत्रम् । शब्देति । संयोगाद्विभागाच्छब्दाच्च शब्दस्य निष्पत्तिरिति (२१०) सूत्रेणाकाशगुणं शब्दं प्रति संयोगविभागयोः कारणत्वमुक्तं तेनाकाशे तयोः सिद्धिरित्यर्थः । गुणवत्त्वादित्यत्र घटोऽनाश्रितत्वादित्यत्र च परमाणुर्दृष्टान्तो बोध्यः । समानेति । समानजातीयं समवायिकारणमसमानजातीयमसमवायिकारणं निमित्त-

पादात्मकार्यत्वात् तेनात्मा समधिगम्यते । (१) शरीरसमवायिनीभ्यां च हिताहितप्राप्तिपरिहारयोग्याभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां रथकर्मणा सारथिवत् प्रयत्नवान् विग्रहस्याधिष्ठाताऽनुमीयते, प्राणादिभिश्चेति । कथं? शरीरपरिगृहीते

थात्वे व्यासंगो न स्यात् करणान्तरापेक्षायां च संज्ञाभेदमात्रम् । अथ करणतयाऽनुमितमेव ज्ञानाश्रयतयाप्यनुमास्यते अत आह स्वयं करणभावाद्येति । सिद्धे हि चैतन्याश्रये कर्तरि करणं मनोऽनुमीयते तथा च धर्मिग्राहकप्रमाणबाध इति आचार्याः । कन्दलीकृतस्तु इतोऽपि ज्ञानं मनोगुणो न भवति तस्य स्वयं करणत्वादित्याह स्वयंकरणभावाद्येति । मनो न चेतनं करणत्वात् घटवदिति वदन्ति । परिशेषादिति । प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणतयाऽऽत्मकार्यत्वात्पृथिव्याद्यसमवायित्वे सति कार्यत्वादित्यर्थः । तेन—ज्ञानेनात्मा समधिगम्यतेऽनुमीयते । तत्प्रयोगश्च—ज्ञानं पृथिव्याद्यतिरिक्तद्रव्याश्रितं तदनाश्रितत्वे सति कार्यत्वात् यन्न पृथिव्याद्यतिरिक्तद्रव्याश्रितं तत्तदनाश्रितत्वे सति कार्यमपि न भवति यथा गन्धादिरिति ।

अत्र (२२५) सूत्रं ।

(१) आत्मसिद्धौ प्रमाणान्तरमाह शरीरेति । शरीरसमवायिनीभ्यामिति प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रायेण भवत इति तद्द्वयकपदं विशेषणम् । अन्यथा [illegible] प्रवृत्तिनिवृत्तिनिरासार्थं हिताहितेति [illegible] बुद्धिपूर्वकत्वेति [illegible] । अत्राय प्रयोग—शरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितं [illegible] । हितादि[illegible] प्रयत्नपूर्विका [illegible] इति भावः ।

अत्र (२२६) (२२७) (२२८) (२२२) (२२३) सूत्राणि ।

[illegible] आत्मसिद्धौ [illegible] । [illegible]

वायौ विकृतकर्मदर्शनाद्भस्त्राध्मापयितेव, निमेषोन्मेषकर्मणा नियतेन दारुयन्त्रप्रयोक्तेव, देहस्य वृद्धिक्षतभग्नसंरोहणादिनिमित्तत्वात् गृहपतिरिव, अभिमतविषयग्राहककरणसम्बन्धनिमित्तेन मनःकर्मणा गृहकोणेषु पेलकप्रेरक इव दारकः, नयनविषयालोचनानन्तरं रसानुस्मृतिक्रमेण रसनविक्रियादर्शनादनेकगवाक्षान्तर्गतप्रेक्षकवदुभयदर्शी कश्चिदेको विज्ञायते। सुखदुःखे-

---

प्राणापानाख्ये वायौ विकृतमूर्ध्वाधोगमनरूपं यत्कर्म तद्दर्शनात् भस्त्राध्मापयितेव तत्प्रेरक आत्माऽनुमीयत इत्यर्थः। प्रयोगस्तु-जीवच्छरीरं स्वोत्कृष्टप्रयत्नवदधिष्ठितं संमूर्छनाभावे सति विकृतक्रियप्रवनाश्रयत्वात् भस्त्रादिवदिति। निमेषेति। शरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितमिच्छाधीननिमेषोन्मेषवदवयवयोगित्वाद्दारुयन्त्रवदित्यनुमानेन निमेषोन्मेषकर्मणा दारुयन्त्रप्रयोक्तेव विग्रहस्य प्रयत्नवानात्माऽनुमीयत इत्यर्थः। जीवनलिङ्गकमनुमानमाह-देहस्येति। अनुमानं तु-शरीरद्रव्यादि प्रयत्नवत्कृतं वृद्धिक्षतसंरोहणवत्त्वात् गृहद्रव्यादिवत् इति। मनोगतिलिङ्गकमनुमानमुपन्यस्यति-अभिमतेत्यादिना। विषयग्राहककरणसम्बन्धश्चक्षुरादिमनःसम्बन्धनिमित्तेनेत्यर्थः। पेलको जतुगोलकः। मनः प्रयत्नवत्प्रेर्यमभिमतविषयसम्बन्धनिमित्तक्रियाश्रयत्वाद्दारकप्रेर्यगोलकवत् इत्यनुमानरीतिः। वाय्वादिप्रेरकत्वेनानुमितोऽपि [illegible] भवतीति प्रयत्नवानात्मा सिध्यति। नयनेत्यादि। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

(१) अपाकजरूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगाः कारणगुणपूर्वकाः ॥

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा (२) अकारणगुणपूर्वकाः ॥

(३) बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दतूलपरिमाणोत्तरसंयोगनैमित्तिकद्रवत्वपरत्वापरत्वपाकजाः संयोगजाः ॥

संयोगविभागवेगाः (४) कर्मजाः ॥

शब्दोत्तरविभागौ (५) विभागजौ ॥

[illegible]

परत्वापरत्वद्वित्वद्विपृथक्त्वादयो (१)बुद्ध्यपेक्षाः॥

रूपरसगन्धानुष्णस्पर्शशब्दपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वस्नेहाः (२)समानजात्यारम्भकाः॥

सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च (३)समानजात्यारम्भकाः॥

संयोगविभागसंख्यागुरुत्वद्रवत्वोष्णस्पर्शज्ञानधर्माधर्मसंस्काराः (४)समानासमानजात्यारम्भकाः॥

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषभावनाशब्दाः (५)स्वाश्रयसमवेतारम्भकाः॥

---

(१)बुद्ध्यपेक्षा इति। अपेक्षाबुद्धिजन्या इत्यर्थः। पूर्ववदादिपदार्थः।

अत्र ३०२सूत्रम्।

(२)समानजात्यारम्भका इति। अत्रारम्भकत्वं कारणत्वमात्रं विवक्षितं न त्वसमवायिकारणत्वमन्यथा विजातीयपाकजानां निमित्तकारणस्योष्णस्पर्शस्य व्यवच्छेदोऽसङ्गतः स्यादिति। ननु तर्हि कथं रूपादीनां ज्ञानकारणता? तद्व्यतिरेकेणात्र साधर्म्यस्य विवक्षितत्वात्।

अत्र २६२ ११० २८सूत्राणि।

(३)असमानेति। सुखमिच्छां जनयति दुःखं द्वेषं [illegible] मित्यादिमिति विजातीयारम्भकत्वमेषामित्यर्थः। [illegible] सजातीयं सुखमपि तु न बोध्यम्। [illegible]

(४)समानासमानेति। संयोगाद्द्रव्यादि [illegible] परिमाणं गुरुत्वात् पतनं द्रवत्वात्स्यन्दनं [illegible] धर्माधर्मौ [illegible] इति विजातीयकार्यं। सजातीयं तु [illegible]।

अत्र [illegible]सूत्राणि।

(५)स्वाश्रयेति। अत्र [illegible]सूत्राणि।

रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणस्नेहप्रयत्नाः (१)परत्रारम्भकाः॥

संयोगविभागसंख्यैकपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्ववेगधर्माध-र्मास्तू(२)भयत्रारम्भकाः ॥

(३)गुरुत्वद्रवत्ववेगप्रयत्नधर्माधर्मसंयोगविशेषाः क्रियाहेतवः ॥

रूपरसगन्धा(४)नुष्णस्पर्शसंख्यापरिमाणैकपृथक्त्व-स्नेहशब्दानामसमवायिकारणत्वम् ॥

---

(१)परत्रेति। अत्र २४२सूत्रम्।

(२)उभयत्रेति। स्वाश्रयेऽन्यत्र चेत्यर्थः। तन्तुसंयोगस्तेषु पटं, विषयेन्द्रियसंयोगश्चात्मनि ज्ञानं, वंशदलाकाशविभागः स्वाश्रये आकाशे शब्दं वंशदलद्वयविभागश्चाकाशे शब्दम्, अवयवसंख्याऽवयविन्येकत्वं स्वाश्रये च द्वित्वादिसंख्याम्, अवयवैकपृथक्त्वमवयविन्येकपृथक्त्वं स्वाश्रये त्रिपृथक्त्वादिकं, कारणगतगुरुत्वद्रवत्ववेगाः कार्ये तान् स्वाश्रयेषु क्रियां, धर्माधर्मावात्मनि सुखदुःखेऽन्यत्राग्न्यादौ ज्वलनादिक्रियां यथास्वं जनयन्तीत्यर्थः।

(३) गुरुत्वेत्यादि। गुरुत्वात्पतनं द्रवत्वात्स्यन्दनं वेगादिषावुत्तरकर्माणि प्रयत्नाच्छरीरादिक्रिया धर्माधर्माभ्यामग्न्यादिक्रिया संयोगविशेषान्नोदनाभिघातरूपादिष्वादिक्रिया भवतीति भावः। वेगपदं स्थितिस्थापकस्याप्युपलक्षकम्।

अत्र १९८ १८७ १९७ १८९ १९० १९१ १९२ १९५ १९६ १९४ १९५तथा१९९सूत्रात् २०५सूत्रान्तं,२११ २१५ सूत्राणि च द्रष्टव्यानि।

(४)अनुष्णेति। उष्णस्पर्शस्य पाकजोत्पत्तौ निमित्तत्वात्तद्वारणायानुष्णेति स्पर्शविशेषणम्। अत्र रूपरसगन्धानुष्णस्पर्शपरिमाणस्नेहानां समवाय्येकार्थसमवायात्, शब्दस्य समवायिकारणसमवायात्, संख्यापृथक्त्वयोश्च उभयथापि असमवायिकारणतेति बोध्यम्। अत्र १९ २२२ ३६१ सूत्राणि।

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनानां (१)निमित्तकारणत्वम् ॥

संयोगविभागोष्णस्पर्शगुरुत्वद्रवत्ववेगानामुभयथा(२) कारणत्वम् ॥

परत्वापरत्वाद्वित्वद्विपृथक्त्वादीनामकारणत्वम् ॥

संयोगविभागशब्दात्मविशेषगुणाना (३)प्रदेशवृत्तित्वम् ॥

(४)शेषाणामाश्रयव्यापित्वम् ॥

अपाकजरूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वसांसिद्धिकद्रवत्वगुरुत्वस्नेहानां यावद्द्रव्यभावित्वम् ॥

---

(१) निमित्तेति। निमित्तकारणत्वमेवैतेषां नासमवायित्वमित्यग्रे वक्ष्यते। अत्र १९सूत्रम्।

(२)उभयथेति। असमवायिकारणत्वं निमित्तकारणत्वञ्चेत्यर्थः। यथा भेरीदण्डसंयोगः शब्दे निमित्तं भेर्याकाशसंयोगेऽसमवायी, वंशदलविभागः शब्दे निमित्तं वंशदलाकाशविभागेऽसमवायी च, उष्णस्पर्शः पाकजे निमित्तं उष्णस्पर्शेऽसमवायी, गुरुत्वमभिघा-तनादिक्रियायां निमित्तं पतनगुरुत्वयोरसमवायि च, द्रवत्वं सङ्ग्रहे निमित्तं द्रवत्वस्यन्दनयोरसमवायि, वेगो वेगजननयोरसमवायी अभिघाते च निमित्तमित्यर्थः। अत्र १९ सूत्रम्।

[३]प्रदेशवृत्तित्वमिति। अव्याप्यवृत्तित्वमित्यर्थः।

[४]शेषाणामिति। रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगानां स्थितिस्थापकस्य परत्वापरत्व[illegible] आश्रयव्यापित्वं व्याप्यवृत्तित्वमिति यावत्। [illegible] आश्रयनाशादेवैषां विनाशो नान्यथेत्यर्थः। [illegible] पाकजं [illegible]।

शेषाणामयावद्द्रव्यभावित्वं चेति ॥

(१)रूपादीनां सर्वेषां गुणानां प्रत्येकमपरसाम
न्यसम्बन्धाद्रूपादिसञ्ज्ञा भवन्ति ॥

(२) रूपप्रकरणम् ।

(२)तत्र रूपं चक्षुर्ग्राह्यम् । पृथिव्युदकज्वलनव
चि द्रव्याद्युपलम्भकं नयनसहकारि शुक्लाद्यनेकप्रका
सलिलादिपरमाणुषु नित्यं पार्थिवपरमाणुष्वग्निसंयोगविरो
धि सर्वकार्यद्रव्येषु कारणगुणपूर्वकमाश्रयविनाशादे
विनश्यतीति ॥

---

[१]सम्प्रति गुणानां परस्परवैधर्म्यप्रतिपादनायाह रूपादीन
मिति। रूपादिगुणानामेकैकं प्रत्यपरजातेः रूपत्वादिकायाः सम्बन्ध
द्रूपादिसंज्ञा-रूपमिति रस इति संज्ञा भवन्ति । रूपत्वाद्यपरसाम
न्यनिमित्ता रूपादिसंज्ञा रूपादीनां प्रत्येकं वैधर्म्यमित्यर्थः । नी
लपीतादिभेदेषु रूपं रूपमिति प्रत्ययानुवृत्त्या रूपत्वसामान्यसिद्धि
रित्यन्यत्र विस्तरः ।

(२)रूपप्रकरणम् ।

[२]सर्वपदार्थाभिव्यक्तिनिमित्तं रूपमादौ निरूपयति तत्र रूपमि-
ति । तत्र गुणेषु मध्ये । गुणत्वे सति चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वं रूपस्य लक्षणमि-
त्यर्थः । रूपत्वादिवारणाय विशेषणम । संख्यादिनिरासाय मात्रपद-
म् । आश्रयमाह पृथिवीति । अर्थक्रियाश्चाह द्रव्यादीति । यस्मिन्नाश्र-
ये वर्तते तस्य द्रव्यस्य तद्गतगुणकर्मसामान्यानाञ्चोपलम्भकमित्य-
र्थः । गुणाश्चात्र संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापर-
त्वद्रवत्वस्नेहवेगा ग्राह्याः । करणोपकारित्वमाह नयनेति । स-
लिलादीति । आदिपदेन तेजःपरमाणुपरिग्रहः । अग्निसंयोगेति ।
अग्निसंयोगः पार्थिवपरमाणुरूपस्योत्पादको विनाशकश्चेति द्रष्ट-

(३) रसप्रकरणम् ।

रसो रसनग्राह्यः । पृथिव्युदकवृत्तिः जीवनपुष्टि(१)-बलारोग्यनिमित्तम् रसनसहकारी मधुराम्ललवणतिक्त-कटुकषायभेदभिन्नः । अस्यापि नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयो रूपवत् ॥

(४) गन्धप्रकरणम् ।

गन्धो घ्राणग्राह्यः । पृथिवीवृत्तिः घ्राणसहकारी सुरभिरसुरभिश्च । अस्यापि पूर्ववदुत्पत्त्यादयो(२) व्याख्याताः ॥

(५) स्पर्शप्रकरणम् ।

स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यः । क्षित्युदकज्वलनपव-

व्यम् । आश्रयविनाशादेवेति । न तु पिठरपाकवादिनामिवाग्निसंयोगादपीत्येवकारार्थः । अत्र ३२६ १६४ ४९ ५० ५१ १६२ २५९ २६० २५८ २६१ २६२२६३ सूत्राणि ।

(३)रसप्रकरणम् ।

[१]पुष्टिरिति । शरीरावयवोपचय इत्यर्थः । रसनसहकारीति । रससमवेतरासनप्रत्यक्षे सहकारिकारणमिति भावः । रूपवदिति । रसोपि पार्थिवपरमाणुषु अग्निसंयोगादुत्पत्तिविनाशवान् जलपरमाणुषु नित्यः,कार्ये कारणगुणपूर्वकः,आश्रयनाशान्नश्यति चेत्यर्थः । अत्र १६५ ३२६ ४९ ५० तथा २५८ सूत्रात् २६३ सूत्रान्तं द्रष्टव्यम् ।

(४)गन्धप्रकरणम् ।

[२]उत्पत्त्यादय इति । गन्धस्य नित्यत्वाभावात्तद्विहायोत्पत्त्यादय इत्युक्तम् । पूर्ववदिति । रसवदित्यर्थः । अन्यत्सुगमम् । अत्र १६५ ३२५ ४९ ८१ तथा २५८ सूत्रात् २६३ सूत्रान्तं च द्रष्टव्यम् ।

(५)स्पर्शप्रकरणम् ।

नवृत्तिः त्वक्सहकारी (१)रूपानुविधायी शीतोष्णानु-
ष्णाशीतभेदात् त्रिविधः। अस्यापि नित्यानित्यत्वनिष्प-
त्तयः पूर्ववत् ॥

(६) पाकजप्रकरणम्।

(२)पार्थिवपरमाणुरूपादीनां पाकजोत्पत्तिविधान-
म्। घटादेरामद्रव्यस्याग्निना सम्बद्धस्याग्न्यभिघातान्नोद-
नाद्वा तदारम्भकेष्वणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते तेभ्यो विभागा
विभागेभ्यः संयोगविनाशाः संयोगविनाशेभ्यश्च कार्य-
द्रव्यं विनश्यति। तस्मिन् विनष्टे स्वतन्त्रेषु परमाणुष्वग्नि-
संयोगादौष्ण्यापेक्षा(३)च्छ्यामादीनां विनाशः पुनरन्य-
स्मादग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षात् पाकजा जायन्ते। तदन-

---

[१]रूपानुविधायीति। रूपव्यापक इत्यर्थः रूपवति नियमे-
स्पर्शसद्भावात्। पूर्ववदिति। रसवदित्यर्थः गन्धे नित्यत्वाभावात्
अत्र१६५ ३२६ ४९ ५० ५१ ५२तथा२५८सूत्रात्२६२सूत्रान्तं च द्रष्टव्य

(६)पाकजप्रकरणम्।

[२]पार्थिवपरमाणुरूपादीनामुत्पत्तिविनाशौ दर्शयन् पाकजप्र-
क्रियान्तेषामाह पार्थिवेति। पृथिव्याः कार्यरूपायाः इमे कारणं परमा-
णवः पार्थिवपरमाणवः तेषां पाकजोत्पत्तिविधिः कथ्यत इति शेषः
पीलुपाकवादेन तद्दर्शयति घटादेरित्यादिना रूपाद्युत्पत्तिरित्यन्ते-
न। शरावादिरादिपदार्थः। अभिघातान्नोदनाद्वेति। तदाख्यसंयोग-
विशेषादित्यर्थः। घटादिसंयुक्तोदकपरमाणुनिवृत्त्यर्थन्तदारम्भकेषु
इति। घटाद्यारम्भकेष्वित्यर्थः। कार्यद्रव्यं द्व्यणुकरूपमित्यर्थः।

अत्र १९९ २९० ३२८ दृष्टान्तभाष्यतासूत्राणि।

[३]श्यामादीनामिति। रसगंधस्पर्शा आदिपदेन ग्राह्याः। पाकजा
इति। रूपादय इति शेषः। अत्र परमाणुषु पाकेजात्पत्तौ पूर्वरूपवि-

न्तरं भोगिनामदृष्टापेक्षादात्माणुसंयोगादुत्पन्नपाकजेष्वणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगात् द्व्यणुकादिक्रमेण कार्यद्रव्यमुत्पद्यते । तत्र च कारणगुणप्रक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः । न च कार्यद्रव्य एव रूपाद्युत्पत्तिर्विनाशो वा सम्भवति सर्वावयवेष्वन्तर्बहिश्च वर्तमानस्याग्निना व्याप्त्यभावाद् अणुप्रवेशादपि च व्याप्तिर्न सम्भवति कार्यद्रव्यविनाशादिति ॥

नाशे रूपान्तरोत्पत्तिः अवयविनाशे च पूर्वरूपनाशः प्रमाणम् । विनाशोत्पत्तिकारणौ वह्निसंयोगौ च भिन्नौ तन्तुरूपादिविनाशोत्पादयोर्भिन्नकारणवतोः प्रत्यक्षदर्शनात् इत्यादिकं विस्तरेण कन्दल्यादौ द्रष्टव्यम् । द्व्यणुकादिप्रक्रमेणेति । द्वाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकं त्रिभिस्तैस्त्र्यणुकमित्यादि क्रमेणेत्यर्थः । एतदाशयेनैव मुक्तावल्यादौ क्षणप्रक्रिया विश्वनाथादिभिः प्रदर्शिता तत्रैव द्रष्टव्या । पिठरपाकवादिमतेनाशंक्य समाधत्ते न चेति । वर्तमानस्य द्रव्यस्येति शेषः । प्राप्त्यभावादिति । तथा च बहिःस्थिताग्निना सर्वावयवसम्बद्धावयविव्यापकस्य संयोगस्याभावात् कार्यरूपाद्युत्पत्तिविनाशयोरकल्पने अन्तर्वर्तिनामपाकजत्वप्रसङ्गादिति भावः । ननु घटाद्यवयविनां सच्छिद्रतया तत्र तेजोऽवयवानां सूक्ष्माणां प्रवेशेन प्राप्तिसंभवात्कथं कार्यद्रव्ये न रूपाद्युत्पाद इति आशंक्याह अणुप्रवेशादपीति । इदमत्र तात्पर्यम् । निरन्तरेषु घटाद्यवयविषु तदवयवविभागं विना तेजःपरमाणूनामपि प्रवेशो न संभवतीति व्यतिभिद्यमानेषु अवयवेषु क्रियाविभागादिक्रमेण द्रव्यारंभकसंयोगविनाशादवश्यं द्रव्यविनाशो वाच्य इति कुतस्तस्याणुप्रवेशशङ्केति ।

अत्र २६२ १९९ २९० २६२ २६३ १५९ सूत्राणि ।

(७) संख्याप्रकरणम् ।

(१) एकादिव्यवहारहेतुः संख्या। सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च । तत्रैकद्रव्यायाः सलिलादिपरमाणुरूपादीनामिव नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः ।

अनेकद्रव्या तु द्वित्वादिका परार्धान्ता । तस्याः खल्वेकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिरपेक्षाबुद्धिविनाशाद् विनाश इति । कथम् ? यदा बोद्धुश्चक्षुषा समानासमानजातीययोर्द्रव्ययोः सन्निकर्षे सति तत्संयुक्तसमवेतसमवेतैकत्वसामान्यज्ञानोत्पत्तावेकत्वसामान्यतत्सम्बन्धज्ञानेभ्य एकगुणयोरनेकविषयिण्येका बुद्धिरुत्पद्यते तदा तामपेक्ष्यैकत्वाभ्यां

---

(७) संख्याप्रकरणम् ।

(१) रूपादीनन्तरमुद्दिष्टां संख्यामाह एकेति। एकं द्वे त्रीणीति व्यवहारो विशेषणकृतः विशिष्टव्यवहारत्वात् दण्डीति व्यवहारवत् इत्यनुमानेन तादृशव्यवहारविशेषणतया संख्यासिद्धिरित्यर्थः। गणितव्यवहारासाधारणकारणत्वं संख्यात्वमिति भावः। अत्र [illegible] [illegible]

स्वाश्रययोर्द्वित्वमारभ्यते ततः पुनस्तस्मिन् द्वित्वसा-
मान्यज्ञानमुत्पद्यते तस्माद् द्वित्वसामान्यज्ञानादपे-
क्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता द्वित्वसामान्यतत्सम्बन्धतज्ज्ञानेभ्यो
द्वित्वगुणबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः। तत इदानी-
मपेक्षाबुद्धिविनाशाद्द्वित्वगुणस्य विनश्यत्ता, द्वित्व-
गुणज्ञानं द्वित्वसामान्यज्ञानस्य विनाशकारणं द्वित्व-
गुणतज्ज्ञानसम्बन्धेभ्यो द्वे द्रव्ये इति द्रव्यबुद्धेरुत्पद्य-
मानतेत्येकः कालः। तदनन्तरं द्वे द्रव्ये इति द्रव्य-

मुद्दालम्बनरूपा एका बुद्धिरिति भावः इयमेवापेक्षाबुद्धिः। तामिति।
बुद्धिमित्यर्थः। द्वित्वमारभ्यते इति। तस्या द्वित्वोत्पादकत्वं चापेक्षा-
बुद्धिर्द्वित्वोत्पादिका व्यञ्जकत्वानुपपत्तौ तेनानुविधीयमानत्वाच्छब्दं
प्रति संयोगविभागवदित्यनुमानेन द्रष्टव्यम्।अत्र स्वाश्रयौ समवायिहेतू
एकत्वगुणावसमवायिनौ अनेकविषया बुद्धिश्च निमित्तमिति बोध्यम्।
द्वित्वसामान्यज्ञानमिति। द्वित्वत्वसामान्यविषयकं विशेषणज्ञानमि-
त्यर्थः। विनश्यत्तेति । विनाशहेतुसांनिध्यमित्यर्थः । एवमुत्पद्य-
मानतोत्पत्तिकारणसामीप्यं बोध्यम्। इत्येकः काल इति। द्वित्वसामा-
न्यज्ञानमपेक्षाबुद्धिविनाशकं गुणबुद्ध्युत्पादकञ्चेति उत्पादकवि-
नाशयोरैक्यादेकः कालः इति भावः। तत इदानीमिति। मुक्तिदशा-
यामन्त्यतत्त्वज्ञाननाशस्य शरीरविनाशहेतुकस्य सर्वसिद्धस्य दृष्टत्वा-
न्निमित्तकारणादपि गुणनाशोऽभ्युपगन्तव्य इति अपेक्षाबुद्धिविना-
शस्य द्वित्वनाशहेतुतोक्ता, एवं बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराविरोधाद्द्वित्वगुणज्ञा-
नन्तत्सामान्यबुद्धिविनाशकत्वेनोक्तम् तयोश्च यौगपद्यात्तयोर्विन-
श्यत्तायौगपद्यमिति भावः। द्वित्वगुणतज्ज्ञानसम्बन्धेभ्य इति। उक्त-
द्वित्वगुणज्ञानं द्रव्यज्ञानस्यापि हेतुरिति गुणबुद्ध्युत्पाद एवैकस्यो-
त्पद्यमानताऽपरस्य विनश्यत्तेत्यप्यत्रैवेत्येकः काल इति भावः। त-
दनन्तरमिति। द्वे द्रव्ये इति ज्ञानोत्पत्तौ पूर्वोक्तद्वित्वगुणतज्ज्ञानस-

ज्ञानस्योत्पादः द्वित्वस्य विनाशः द्वित्वगुणबुद्धेर्विनश्यत्ता, द्रव्यज्ञानात् संस्कारस्योत्पद्यमानतेत्येकः कालः तदनन्तरं द्रव्यज्ञानाद् द्वित्वगुणबुद्धेर्विनाशो द्रव्यबुद्धेरपि संस्कारात् ।

(१)एतेन त्रित्वाद्युत्पत्तिरपि व्याख्याता । एकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिरपेक्षाबुद्धिविनाशाच्च-

---

म्बन्धेभ्यो द्वित्वस्य नाशो, गुणबुद्धेर्विनश्यत्ता द्रव्यज्ञानात्संस्कारस्योत्पद्यमानता चेत्येकः कालः । तत्र च द्रव्यबुद्धिरेव संस्कारस्योत्पादिका गुणबुद्धिविनाशिका चेति तयोरुत्पद्यमानता विनश्यत्ता च बोध्या । ततः किमत आह तदनन्तरं द्रव्यज्ञानाद्द्वित्वगुणबुद्धेर्विनाश इति । संस्कारस्योत्पाद इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

[१]एतेनेति । अपिना विनाशोऽपीत्यर्थः । त्रित्वाद्युत्पत्तिविनाशप्रकारमाह एकत्वेभ्य इत्यादि विनाश इत्यन्तम् । अक्षरार्थः पूर्ववत् । अत्रायं प्रक्रियाप्रकारसङ्क्षेपः—पूर्वमिन्द्रियसंनिकर्षस्तस्मादेकत्वसामान्यबुद्धिस्ततोऽपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वं तस्माद्द्वित्वसामान्यज्ञानं तस्माद्द्वित्वगुणज्ञानं ततो द्रव्यज्ञानं ततः संस्कार इत्युत्पादक्रमः । विनाशक्रमस्तु—अपेक्षाबुद्धित एकत्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्तिसमकालं विनाशः, अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञानात् द्वित्वगुणबुद्धिसमकालं, द्वित्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वगुणज्ञानात्, द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिविनाशात् द्रव्यबुद्धिसमकालं, गुणबुद्धेर्द्रव्यबुद्धितः संस्कारोत्पत्तिसमकालं, द्रव्यबुद्धेस्तदनन्तरं संस्कारादिति । प्रमाणन्तु संस्कारे—द्वित्वविशिष्टद्रव्यस्मरणं, गुणज्ञाने द्रव्यबुद्धिः, सामान्यज्ञाने गुणबुद्धिरित्याद्यूहनीयम् । एतेन शतसंख्याद्युत्पत्तिर्दर्शिता तथाहि एकैकगुणेषु प्रत्येकमनुभूतेषु क्रमिकसंस्काराणामन्त्यगुणानुभवोत्तरं शतव्यवहारप्रवर्तकादृष्टविशेषाद्गुणवदिति सजातीयैकैकस्मरणोत्पादे सत्यनुभवस्मरणाभ्यामपेक्षाबुद्धिर्भा [illegible] शतसंख्योत्पद्यते एवं द्रव्यसंस्कारविनाशादयः

विनाश इति। क्वचिच्चाश्रयविनाशादिति। कथम्? यदैकत्वाधारावयवे कर्मोत्पद्यते तदैवैकत्वसामान्यज्ञानमुत्पद्यते कर्मणा चावयवान्तराद्विभागः क्रियते अपेक्षाबुद्धेश्चोत्पत्तिः। ततो यस्मिन्नेव काले विभागात् संयोगविनाशस्तस्मिन्नेव काले द्वित्वमुत्पद्यते संयोगविनाशाद् द्रव्यविनाशः सामान्यबुद्धेश्चोत्पत्तिः। ततो यस्मिन्नेव काले सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः तस्मिन्नेव काले आश्रयविनाशाद् द्वित्वविनाश इति शोभनमेतद्विधानम् वध्यघातकपक्षे, सहानवस्थानलक्षणे तु विरोधे द्रव्यज्ञानानुत्पत्तिप्रस-

ङ्गः । कथम् ? गुणबुद्धिसमकालमपेक्षाबुद्धिविनाशाद् द्वित्वविनाशे तदपेक्षस्य द्वे द्रव्ये इति द्रव्यज्ञानस्यानुत्पत्तिप्रसङ्ग इति ।

लैङ्गिकवज्ज्ञानमात्रादिति(१)चेत्स्यान्मतम्—यथाऽभूतं भूतस्येत्यत्र लिङ्गाभावेऽपि ज्ञानमात्रादनुमानम् तथा गुणविनाशेऽपि गुणबुद्धिमात्रात् द्रव्यप्रत्ययः स्यादिति । न । विशेष्यज्ञानत्वात् । न हि विशेष्यज्ञानं सारूप्याद्विशेषणसम्बन्धमन्तरेण भवितुमर्हति । तथा चाह सूत्रकारः—"समवायिनः श्वैत्याच्छ्वैत्यबुद्धेः श्वेते बुद्धिस्ते कार्यकारणभूते" [अ०८ आ०१ सू०९]

यति कथमिति । तथा च द्वित्वकाल एवापेक्षाबुद्धिविनाशात्, गुणबुद्धिकाले चापेक्षाबुद्ध्यभावेन द्वित्वनाशात् कथं द्वे द्रव्ये इति बुद्धिः ? विशेषणादिज्ञानपूर्वकत्वाद्विशिष्टबुद्धेरिति भावः ।

[१]स्यान्मतमिति,—लैङ्गिकवदित्यस्य व्याख्यानम् । मतं स्याच्छङ्कितुः परस्येत्यर्थः । अभूतमिति(१२७)वैशेषिकं सूत्रम् । यथा आशुतरविनाशितयाऽविद्यमानमपि शब्दबुद्ध्यादिलिङ्गं विद्यमानवीणात्मादिलिङ्गानुमापकं ज्ञानमात्राद्भवति तथा गुणबुद्धिकाले द्वित्वनाशेऽपि तज्ज्ञानमुक्तविशिष्टबुद्धिजनकं स्यादित्येष आक्षेप्तुराशयः स्यादिति भावः । परिहरति नेति । विवृणोति न हीति । सारूप्याद्विशेष्यस्वरूपानुरञ्जकत्वाद्विशेषणस्य तत्सम्बन्धज्ञानमन्तरेण विशेष्यज्ञानं कथं स्यादित्यर्थः । अत्रार्थे सूत्रकारं प्रमाणयति तथाहेति । समवायिन इति (३१८) सूत्रम् । समवेताच्छ्वैत्यगुणाच्छ्वैत्यबुद्धेः श्वेते द्रव्ये श्वेतं द्रव्यमिति बुद्धिर्भवति । ते विशेषणविशेष्यज्ञाने कार्यकारणस्वभावे इति सूत्राक्षरार्थः । अत्र समवायिन इति सम्बन्धस्य, श्वैत्यादिति विशेषणस्य, श्वैत्यबुद्धेरिति च ज्ञानस्य

इति । न तु लैङ्गिकं ज्ञानमभेदेनोत्पद्यते तस्माद्विषमोऽयमुपन्यासः । न आशूत्पत्तेः यथा शब्दवदाकाशमित्यत्र त्रीणि ज्ञानान्याशूत्पद्यन्ते तथा द्वित्वादिज्ञानोत्पत्तावित्यदोषः । वध्यघातकपक्षेऽपि समानो दोष इति चेत् स्यान्मतम्—ननु वध्यघातकपक्षेऽपि तर्हि द्रव्यज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गः । कथम् ? द्वित्वसामान्यबुद्धिसमकालं संस्कारादपेक्षाबुद्धिविनाशादिति । न समू-

---

कारणत्वमुक्तम् । श्वेते बुद्धिरिति च श्वेतद्रव्यविषया बुद्धिः फलम् । लैङ्गिकस्यास्माद्भेदमाह नत्विति । अभेदेन—सारूप्येण । नहि भवति शब्दः शब्दवती वा वीणेति, किन्तूपलभ्यमानः शब्दो वीणाकार्यः एवंभूतशब्दत्वादिति साध्यसाधनभेदेन वैयधिकरण्येनेति विषमोऽयं लैङ्गिकवदिति दृष्टान्तोपन्यास इति भावः । एवं बुद्धावपि बोध्यम् । द्वे द्रव्ये इति—ज्ञानतुल्यो नायं दृष्टान्त इति तात्पर्यम् । ननु यदि द्वित्वरूपं विशेषणं नष्टं तर्हि श्यामोऽयं कुम्भ आसीदितिवद् द्वितयमासीदिति स्यान्न त्विदानीं द्वयं द्वयमिति, तथा द्वे द्रव्ये इत्यत्र यथा द्रव्यप्रतिभास एवमुपसर्जनं द्वित्वमपि भासतेऽविद्यमानस्य च तस्य कथं प्रतिभासस्तस्मादविनष्टमेव द्वित्वं विशेष्यज्ञानालम्बनं वक्तव्यमिति शङ्काद्वयं मनसि कृत्वाह नाशूत्पत्तेरिति । तत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह यथेति । तथा च यथा शब्दवदाकाशमित्यत्र त्रयाणां शब्दाकाशशब्दविशिष्टज्ञानानामाशूत्पादादनवस्थानप्रत्ययेन युगपत्प्रतिभासाभिमानस्तथा द्वित्वगुणद्रव्यज्ञानयोः [illegible] भ्रमात्पूर्वं द्वित्वद्रव्ययोरेकस्मिन्नेव ज्ञाने प्रतिभास इति हृदयम् । शङ्कते वध्यघातकेति । शङ्कातात्पर्यं स्थापयति स्यान्मतमिति । वध्यघातकपक्षे गुणबुद्धिसमकालं द्वित्वनाशे द्रव्यज्ञानानु[illegible]पपत्तिं दर्शयति कथं द्वित्वेति । अत्रापि [illegible]स्यानुबुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञानकालेऽनवस्थानं गुणबुद्धिसमकालं गुण-

भावमपेक्ष्य भाक्तोऽणुत्वव्यवहारः । दीर्घत्वह्रस्वत्वे चोत्पाद्यमहदणुत्वैकार्थसमवेते । समिदिक्षुवंशादिष्वञ्जसा दीर्घेष्वपि तत्प्रकर्षभावाभावमपेक्ष्य भाक्तो ह्रस्वत्वव्यवहारः ।

अनित्यं चतुर्विधमपि संख्या-परिमाण-प्रचययोनि ।

तत्रेश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना परमाणुद्व्यणुकेषु व-

च कुवलये तत्त्वतो महत्त्वे व्यवसियते आमलकप्रकर्षभावाभावमपेक्ष्य भाक्तोऽणुत्वव्यवहारः स च द्व्यणुकेप्यस्तीतिसादृश्यादौपचारिकी प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् । उभाभ्यां भज्यत इति भक्तिः भक्तिश्च प्रकर्षभावाभावः महत्परिमाणाभाव इति यावत् । तामपेक्ष्य भवतीति भाक्तशब्दार्थः । दीर्घत्वह्रस्वत्वयोर्विशेषमाह दीर्घत्वह्रस्वत्व इति । उत्पाद्ये च ते महत्त्वाणुत्वे चेति ताभ्यामेकस्मिन्नर्थे समवेते । यत्रोत्पाद्यं महत्त्वं द्व्यणुकादौ तत्र तादृशं दीर्घत्वं, यत्र चोत्पाद्यमणुत्वं द्व्यणुके तत्रोत्पाद्यं ह्रस्वत्वमित्यर्थः । ननूत्पाद्याणुत्वह्रस्वत्वयोर्व्याप्तिस्वीकारे कथं वंशाद्यपेक्षयेक्ष्वादौ ह्रस्वत्वव्यवहार इत्याशंक्याह समिदिक्ष्विति । अञ्जसा परमार्थतः । दीर्घत्वोत्पत्तौ कारणोपपत्तेर्वंशे यो दीर्घत्वस्य प्रकर्षभावः दीर्घातिशययोगित्वं तदभाव इक्षौ तमपेक्ष्येक्ष्वादौ ह्रस्वत्वव्यवहारो भाक्तः । स हि मुख्ये ह्रस्वेऽप्यस्तीत्युभाभ्यां भज्यत इति भक्तिस्तत्कृत इति भावः । एवं समिध्यपि बोध्यम् । कस्माद्दीर्घव्यवहारस्तत्र न गौण इति चेत् उत्पत्तिकारणासम्भवात् । सर्वत्रैवैवंसति भाक्तो ह्रस्वत्वव्यवहारः स्यादिति तु न शङ्कनीयं मुख्याभावे गौणस्य सम्भवादित्यन्यत्र विस्तरः ।

अत्र २७४ २७९ २७९ २८० १८१ २७५ २७६, २६७ १६८ २६९ सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

एवं विभागमाश्रयं च निरूप्य कारणं निरूपयति । अनित्यञ्चतुर्विधमपीति ।

हुत्वसङ्ख्या तैरारब्धे कार्यद्रव्ये त्र्यणुकादिलक्षणे रूपाद्युत्पत्तिसमकालं महत्त्वं दीर्घत्वं च करोति ।

द्विबहुभिर्महद्भिश्चारब्धे कार्यद्रव्ये कारणमहत्त्वान्येव महत्त्वमारभन्ते न बहुत्वम् । समानसङ्ख्यैश्चारब्धेऽतिशयदर्शनात् ।

संख्याकारणं परिमाणमुदाहरति तत्रेति । द्व्यणुकेष्वस्मदादीनामपेक्षाबुद्ध्यभावादाहेश्वरेति । बुद्धिरपेक्षाबुद्धिः तामपेक्ष्योत्पन्ना द्वाभ्यां द्वाभ्यां परमाणुभ्यामुत्पन्नानि द्व्यणुकानि परमाणुद्व्यणुकानि तेषु बहुत्वसंख्या तैर्द्व्यणुकैरारब्धे त्र्यणुकादिकार्यद्रव्ये रूपाद्युत्पत्तिकाल एव महत्त्वं दीर्घत्वं च करोतीत्यर्थः । किं पुनरत्र प्रमाणं संख्यैव महत्त्वं करोति? इति चेत् परिशेषानुमानमेव । तथा च प्रयोगः—त्र्यणुकपरिमाणं बहुत्वसंख्याकार्यं परिमाणप्रचयासम्भवे सति कार्यमहत्त्वात् यन्न बहुत्वकार्यं न तदेवं यथा द्व्यणुकपरिमाणं तूलकपरिमाणं वा । विपक्षे कारणानुपपत्तौ कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्ग एव बाधकम् । न तावद्द्व्यणुकगतरूपादीनां तत्कारणत्वसम्भवस्तेषां कार्ये समानजातीयगुणारम्भकत्वात् । द्व्यणुकपरिमाणस्य त्र्यणुकपरिमाणारम्भकत्वे परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणारम्भकत्वनियमात् त्र्यणुकस्याणुतरत्वापत्त्या महत्त्वानुपपत्तिरिति बहुत्वसंख्यैव महत्त्वं करोतीत्यप्रतिहतम् ।

एवं सति बहुत्वमेवास्तु सर्वत्र महत्त्वकारणं न महत्त्वमतमाह द्विबहुभिरिति । द्वौ च बहवश्च तैर्महद्भिरारब्धे कार्यद्रव्ये कारणमहत्त्वे च कारणमहत्त्वानि च तान्येव महत्त्वमारभन्ते न बहुत्वं समानसंख्यैरारब्धयोर्द्रव्ययोः स्थूलारब्धे महत्त्वातिशयदर्शनात्, संख्यायाः कारणत्वे कार्यविशेषो न स्यात् तस्या अविशेषादिति भावः । यत्र द्वाभ्यामप्रचिताभ्यामारम्भस्तत्र बहुत्वप्रचययोरसम्भव एव । समानमहत्त्वैरल्पसंख्यैरारब्धमपेक्ष्य संख्यात एवातिशयदर्शनात् संख्याया अपि कारणत्वमित्येकस्य द्वयोर्वा यथा स-

प्रचयश्च तूलपिण्डयोर्वर्तमानः पिण्डारम्भकावयवप्र
शिथिलसंयोगानपेक्षमाण इतरेतरपिण्डावयवसंयोगापेक्षो
वा द्वितूलके महत्त्वमारभते न बहुत्वमहत्त्वानि । समा-
नसङ्ख्यापलपरिमाणैरारब्धेऽतिशयदर्शनात् ।

द्वित्वसङ्ख्या चाण्वोर्वर्तमाना द्व्यणुकेऽणुत्वमा-
रभते । महत्त्ववत् त्र्यणुकादौ कारणबहुत्वमहत्त्वसमा-
नजातीयप्रचयेभ्यो दीर्घत्वस्योत्पत्तिः । अणुत्ववत्
द्व्यणुके द्वित्वसङ्ख्यातो ह्रस्वत्वस्योत्पत्तिः ।

म्भवं कारणत्वं सुधीभिर्विभावनीयम ।

प्रचयहेतुकमाह प्रचयश्चेति । शिथिलाख्यो द्रव्यारम्भकः संयोग
विशेषः द्वितूलकद्रव्यारम्भकयोस्तूलपिण्डयोर्वर्तमानः प्रत्येकं पिण्ड
योरारम्भकान्प्रशिथिलानवयवसंयोगानपेक्षमाणःपरस्परपिण्डयोरव
यवानां परस्परसंयोगानपेक्षमाणो वा द्वितूलकं महत्त्वं जनयति न बहु
त्वमहत्त्वानिबहुत्वस्य तत्राभावात् महत्त्वस्य सतोपि प्रचयापेक्षत्वाद
न्यथा गुरुत्वस्य तुल्यतया मूलभूतानां त्र्यणुकादीनान्तुल्यसङ्ख्यतया
च परिमाणातिशयानुपपत्तिरित्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह समाने
ति । अयमाशयः । संख्यायाः कारणत्वे समसंख्यैस्त्रिभिः प्रशिथि-
लैर्निविडैश्च संयोगैरारब्धद्रव्ययोः प्रशिथिलसंयोगारब्धे निविडसं-
योगारब्धापेक्षया महत्त्वातिशयो न दृश्येत । एवं महत्त्वस्यापि हेतु-
त्वेऽप्रचितारब्धापेक्षया प्रचितारब्धे परिमाणातिशयो न स्यादिति ।

अणुत्वोत्पत्तिमाह द्वित्वसंख्या चेति । द्व्यणुकद्रव्यत्वेन परि-
माणस्य सर्वथा स्वीकार्यतया महत्त्व कारणाभावेन पूर्वयुक्त्या प-
रमाणुपरिमाणस्य चाकारणत्वात् संख्यैव द्व्यणुकाणुपरिमाणे का-
रणमित्यर्थः । दीर्घत्वोत्पत्तिमाह महत्त्ववदिति । यथा महत्त्वस्य
कारणबहुत्वात्समानजातीयात् कारणमहत्त्वात्प्रचयाच्चोत्पत्तिस्तथा
दीर्घत्वस्येत्यर्थः । इमामेव ह्रस्वत्वेऽतिदिशति अणुत्ववदिति ।

अथ त्र्यणुकादिषु वर्तमानयोर्महत्त्वदीर्घत्वयोः परस्परतः को विशेषः, द्व्यणुकेषु चाणुत्वह्रस्वत्वयोरिति?

तत्रास्ति महत्त्वदीर्घत्वयोः परस्परतो विशेषः महत्सु दीर्घमानीयतां दीर्घेषु च महदानीयतामिति विशिष्टव्यवहारदर्शनादिति। अणुत्वह्रस्वत्वयोस्तु परस्परतो विशेषस्तद्दर्शिनां प्रत्यक्ष इति।

तच्चतुर्विधमपि परिमाणमुत्पाद्यमाश्रयविनाशादेव विनश्यतीति॥

(९) पृथक्त्वप्रकरणम्।

पृथक्त्वमपोद्धारव्यवहारकारणम्। तत्पुनरेकद्रव्य-

दीर्घत्वह्रस्वत्वयोर्महत्त्वाणुत्वान्तर्भावाभिप्रायेण क्रमशः शङ्कते अथेति।

तथैवोत्तरयति तत्रेति। अभेदे निर्धारणानुपपत्त्या दीर्घेषु महदानीयतामिति प्रत्ययो न स्यात् इति भावः। तद्दर्शिनामिति। योगिनामित्यर्थः। अस्माकं भाक्तव्यवहारापौनरुक्त्यान्यथानुपपत्तिस्तद्भेदे प्रमाणमिति तुशब्दार्थः।

उत्पत्तिमुक्त्वा नाशमाह तदिति। नित्यपरिमाणव्यावृत्तये उत्पाद्यमित्युक्तम्। आश्रये सत्यपि शरीरादौ परिमाणनिवृत्तिरिति प्राभाकरमतदूषणायैवकारः विनाशे परिमाणान्तरोत्पत्तौ च हेत्वभावात् इति आलोचनीयम्।

अत्र २६५ २६६ २७३ सूत्राणि।

(९) पृथक्त्वप्रकरणम्।

पृथक्त्वमाह पृथक्त्वमिति। अवधित्वव्याप्यत्वे सति एकमात्रवृत्तिवृत्त्यनेकमात्रवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं पृथक्त्वमित्यर्थः। तत्र प्रमाणं घटेऽयमस्मात् पृथगित्यबाधितं प्रत्यक्षमेव। नन्वि-

मनेकद्रव्यं च। तस्य तु नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः सङ्ख्या व्याख्याताः।

एतावांस्तु विशेषः—एकत्वादिवदेकपृथक्त्वादिष्वपरसामान्याभावः सङ्ख्यया तु विशिष्यते तद्विशिष्टव्यवहारदर्शनादिति ॥

तरेतराभावेनैव सामंजस्येऽन्यथासिद्धेर्न गुणान्तरं पृथक्त्वमिति चेन्न पृथक्त्वस्यावधिनिरूप्यत्वादन्योन्याभावस्य च प्रतियोगिनिरूप्यत्वात् इदमस्मात् पृथगिदमिदं नेति प्रतीतिभेददर्शनात्। विधिप्रत्ययविषयत्वायोगान्नान्योन्याभावः पृथक्त्वमिति कन्दलीकाराः। अधिकं किरणावल्यादौ द्रष्टव्यम्। अक्षरार्थस्तु एतस्मादिदं पृथगित्यादिज्ञानं अभिधानञ्च अपवृज्यापेक्ष्य य उद्धारो निर्धारणं स अपोद्धारः स चासौ व्यवहारश्च तस्य कारणं पृथक्त्वमिति। तत्पुनरिति। एकद्रव्यवृत्तिपरिमाणात् अस्यानेकद्रव्यवृत्तित्वविशेषद्योतनार्थस्तु पुनःशब्दः। तथाच परिमाणमेकद्रव्यम् एकपृथक्त्वम्पुनरेकद्रव्यमनेकद्रव्यं चेति विशेष इति भावः। व्याख्याता इति। तथाच यथैकद्रव्यगतैकत्वं परमाणुषु नित्यं कार्ये कारणगुणपूर्वकमाश्रयनाशनाश्यञ्च तथैकद्रव्यगतैकपृथक्त्वमपि। यथा चानेकद्रव्या द्वित्वादिका संख्याऽनेकगुणाऽस्वनापेक्षाबुद्धिजन्या तद्विनाशनाश्या क्वचिदाश्रयनाशनाश्या च तथा ऽनेकद्रव्यगतद्विपृथक्त्वादिकमपीति संख्यावन्नित्यानित्यत्वे पृथक्त्वस्य न परिमाणवदिति भावः।

एवं पृथक्त्वस्य संख्यासाधर्म्यमुक्त्वा वैधर्म्यमाह एतावानित्विति। यथा संख्यात्वपरसामान्यापेक्षयैकत्वद्वित्वादिकमपरसामान्यं तथा पृथक्त्वपरसामान्यापेक्षयैकपृथक्त्वादिकमपरसामान्यं नास्तीति भावः। कथं तर्ह्यनेकेष्वेकपृथक्त्वादिष्ववान्तरप्रत्ययस्तत्राह संख्ययेति। एकत्र द्रव्ये वर्तमानं पृथक्त्वमेकार्थसमवेतयैकत्वसंख्यया विशिष्यते तद्विशेषश्चावान्तरव्यवहारविशेषः

(१०) संयोगप्रकरणम् ।

संयोगः संयुक्तप्रत्ययनिमित्तम् । स च द्रव्यगुणकर्महेतुः । द्रव्यारम्भे निरपेक्षः—तथा भवतीति सापेक्षेभ्यो निरपेक्षेभ्यश्चेति वचनात् । गुणकर्मारम्भे तु सापेक्षः—

अनुवृत्तिप्रत्ययश्च पृथक्त्वसामान्यकृत एवेति भावः । द्विपृथक्त्वादौ पृथक्त्वजातेरन्याऽवान्तरजातिर्नास्ति प्रतीतिवैलक्षण्यं द्वित्वादिघटितमेवेति भाष्यस्वरसः । द्विपृथक्त्वादाववान्तरजातिर्वर्तत एव द्वित्वत्वादिजातिस्तु न वर्तते तद्विशिष्टबुद्धेर्द्वित्वादिगुणाधीनतयैवोपपत्तेरित्याचार्याः ।

अत्र २८४ सूत्रम् ।

(१०) संयोगप्रकरणम् ।

संयोगमाह संयोग इति । इदमनेन संयुक्तमिति सार्वजनीनबुद्धेः रूपादिप्रतीतिविलक्षणत्वात्तन्निमित्तः संयोगो गुण इति संयोगे प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम् । द्रव्यासमवायिकारणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं च लक्षणम् । कार्यद्वारा तर्कमाह स चेति । अवयवसंयोगो द्रव्ये, आत्ममनस्संयोगो बुद्ध्यादौ भेर्याकाशसंयोगश्च शब्दे गुणे, प्रयत्नवदात्महस्तसंयोगो हस्तक्रियायां हेतुरित्यादिकं स्वयं वेदितव्यम् । तथाच संयोगाभावे द्रव्यगुणकर्माणि न स्युः कारणाभावात् भावे वा सर्वदा भवेयुः द्रव्यादीनां पूर्वसिद्धानां सदा तुल्यरूपत्वात्क्षणभङ्गपरिणामवादयोरपास्तत्वादिति तर्को दर्शित इति भावः । द्रव्यारम्भकत्वमाह द्रव्यारम्भ इति । पटे उत्पादयितव्ये तन्तवः संयोगार्थं कारणान्तरमपेक्षन्ते तस्मिन् सति न किञ्चिदिति कारणान्तरानपेक्षस्तन्तुसंयोगः पटोत्पत्तौ कारणमिति भावः । अत्र सूत्रकारसम्मतिमाह तथेति । तथा चात्र भवतीति वर्तमानप्रतीतिहेतुत्वेनाभिधीयमानेषु तन्तुषु संयुक्तेषु अनपेक्षशब्दप्रयोगात्संयोगो द्रव्यारम्भेऽनपेक्ष इति तात्पर्यम् । सापेक्षेभ्य इति चानुत्पन्ने संयोगे तद्विषयसामान्याय तन्तुषु प्रयोगो द्रष्टव्यः । गुणकर्मारम्भे संयोगस्य सापेक्षत्वमेव नानपेक्षत्वमि-